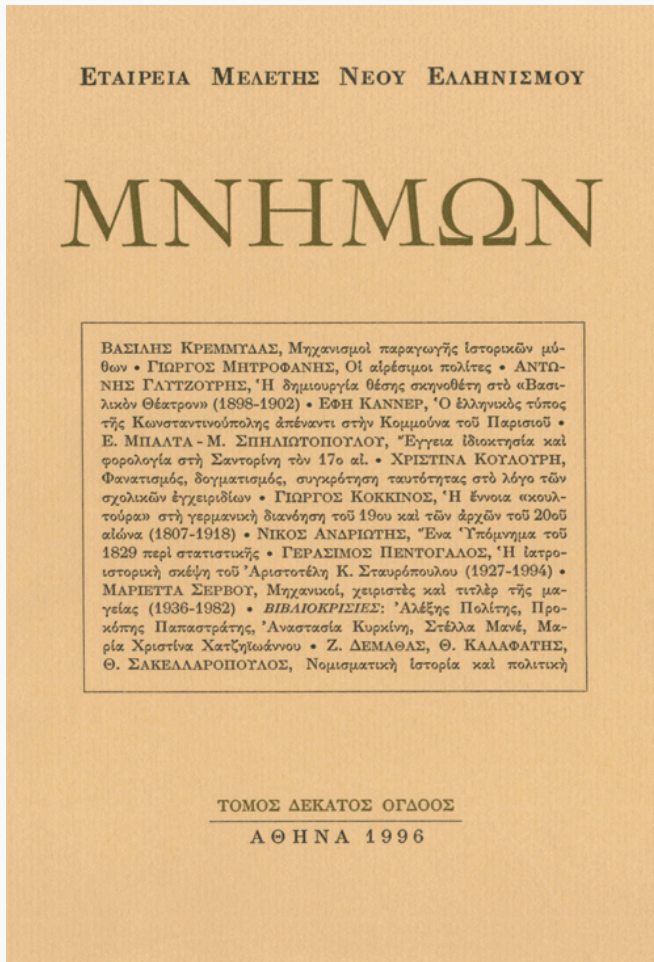

Μνήμων

Τόμ. 18 (1996)

ΟΙ ΑΙΡΕΣΙΜΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ. ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 1860

ΓΙΩΡΓΟΣ Ν. ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.521](https://doi.org/10.12681/mnimon.521)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ Γ. Ν. (1996). ΟΙ ΑΙΡΕΣΙΜΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ. ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 1860. *Μνήμων*, 18, 23-60. <https://doi.org/10.12681/mnimon.521>

ΓΙΩΡΓΟΣ Ν. ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ

ΟΙ ΑΙΡΕΣΙΜΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ

ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 1860

Κατά τις πρώτες δεκαετίες που συγκροτείται το ελληνικό κράτος (1830-1860) είναι έκδηλη η προσπάθεια να στηριχτεί η πολιτική εξουσία σε ένα περιορισμένο σώμα πολιτών που διέθεταν ορισμένα αυξημένα προσόντα έναντι του υπόλοιπου πληθυσμού της χώρας. Τα προσόντα αυτά —εκτός από την ηλικία και το φύλο— αναφέρονταν κυρίως: στην περιουσιακή και επαγγελματική κατάσταση, στο μορφωτικό επίπεδο, στη νομιμοφροσύνη και στην κοινωνική υπόληψη των πολιτών.

Το φαινόμενο αυτό, εκτός από το ελληνικό κράτος, παρατηρείται σε μια σειρά ευρωπαϊκών κρατών στα οποία επικρατούσαν οι ιδέες και οι πολιτικές δυνάμεις του φιλελευθερισμού, όπως είχαν διαμορφωθεί κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα¹.

Συνημμένες: Δ.: Διάταγμα. Ν.: Νόμος. Εφ. Κυβ.: Εφημερίς της Κυβερνήσεως. Πρ. Β. (1884-62): Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής της περιόδου 1844-1862. Πρ. Γ. (1844-61): Πρακτικά των συνεδριάσεων της Γερουσίας της περιόδου 1844-61. Πρ. Σ. (1843-44): «Πρακτικά της εν Αθήναις της Τρίτης Σεπτεμβρίου Εθνικής Συνελεύσεως», Εφ. Κυβ., αρ. 40, 1844, Έκτακτο Παράρτημα (φωτογραφική ανατύπωση, Αθήνα, «Ποντίκι», 1993).

1. Ως αποτέλεσμα των «φιλελεύθερων επαναστάσεων» (1830-1833) ο φιλελευθερισμός υπερίσχυσε σε μια σειρά ευρωπαϊκών κρατών: Γαλλία, Ολλανδία, Βέλγιο, Ελβετία, Πορτογαλία και Ισπανία. Στη σειρά αυτή θα μπορούσε κανείς να προσθέσει επίσης: αφενός τη Μεγάλη Βρετανία, αφετέρου τα μικρά γερμανικά κράτη (Βαυαρία, Μπάτεν και Σαξονία), όπου το πολίτευμα της συνταγματικής μοναρχίας άφηνε αρκετά περιθώρια για την εφαρμογή των φιλελεύθερων ιδεών. Μεταξύ των κύριων χαρακτηριστικών της φιλελεύθερης πολιτικής συγκρότησης περιλαμβάνονται: το πολίτευμα της συνταγματικής μοναρχίας, η σύνδεση των στόχων κοινωνικής μεταρρύθμισης και εθνικής ολοκλήρωσης, η διάκριση εκκλησίας και κράτους, η διάκριση των αστικών από τα πολιτικά δικαιώματα και η αναγνώριση των τελευταίων μόνο στους ενήλικους άνδρες ιδιοκτήτες ακίνητης περιουσίας (βλ. Jonathan Sperder, *The European Revolutions, 1848-1851*, Cambridge University Press, ανατύπωση, 1995, σ. 55-56, 64-71, David Thomson, *Europe since Napoleon*, Pelican Books, ανατύπωση, 1983, σ. 165-177).

Στο πλαίσιο της φιλελεύθερης ιδεολογικής συγκρότησης, υπήρχε σαφής διάκριση μεταξύ πολιτικών και αστικών δικαιωμάτων. Τα αστικά δικαιώματα ανήκαν σε όλους τους κατοίκους μιας χώρας αλλά δεν συνέβαινε το ίδιο και με τα πολιτικά δικαιώματα. Γενικά, το δικαίωμα πολιτικής συμμετοχής αναγνωριζόταν μόνο σε όσους ικανοποιούσαν ορισμένα κριτήρια που αφορούσαν: το φύλο, την ηλικία και την κατοχή ακίνητης περιουσίας. Με βάση τα κριτήρια αυτά, πλήρη πολιτικά δικαιώματα (δικαίωμα ψήφου, εκλογιμότητα και ικανότητα άσκησης δημόσιων λειτουργημάτων) είχαν μόνο οι ενήλικοι άνδρες ιδιοκτήτες ακίνητης περιουσίας. Ως ελάχιστο αποδεκτό μέγεθος ιδιοκτησίας θεωρούνταν εκείνο που εξασφάλιζε στον κάτοχό του ικανό εισόδημα για τη διαβίωσή του, χωρίς να χρειάζεται να καταφεύγει αυτός στην εκμίσθωση της εργατικής του δύναμης. Έτσι υποτίθεται πως εξασφαλιζόταν ότι τα μέλη της κοινωνίας που ασχολούνταν με τις δημόσιες υποθέσεις και την πολιτική γενικότερα είχαν τον ελεύθερο χρόνο και το διανοητικό επίπεδο που απαιτούσαν αυτές οι ενασχολήσεις².

Στο πλαίσιο του προηγούμενου σκεπτικού, τα φυλετικά (με την έννοια της διάκρισης φύλου) και τα περιουσιακά κριτήρια, που χρησιμοποιούνταν για την αναγνώριση δικαιωμάτων συμμετοχής στην πολιτική, δεν θεωρούνταν ότι αποτελούσαν μέσο περιορισμού των πολιτικών δικαιωμάτων του ευρύτερου πληθυσμού αλλά δικλίδες ασφαλείας που εξασφάλιζαν την ορθή διαχείριση των κρατικών υποθέσεων με στόχο την ευημερία του κοινωνικού συνόλου. Ωστόσο είναι σαφές ότι το σκεπτικό αυτό βασιζόταν στον φυλετικό και ταξικό προσδιορισμό της ιδιότητας του πολίτη³.

Η διεξόδυση των φιλελεύθερων ιδεών στον ελληνικό χώρο και ο ρόλος που

2. Ο Γάλλος θεωρητικός του φιλελευθερισμού και της συνταγματικής μοναρχίας των αρχών του 19^{ου} αι. Benjamin Constant έχει διατυπώσει με σαφήνεια το θεωρητικό σκεπτικό που δικαιολογεί (κατά την άποψή του) την εφαρμογή φυλετικών και περιουσιακών κριτηρίων στην αναγνώριση πολιτικών δικαιωμάτων· βλ. Benjamin Constant, *Political Writings*, μτφ. και επιμ. Biancamaria Fontana, Cambridge University Press, 1988, σ. 213-221.

3. Σύμφωνα με την απόψεις του James Mill (που διατυπώθηκαν την περίοδο 1819-1823), η μη αναγνώριση της καθολικής ψηφοφορίας των ανδρών και η εφαρμογή περιορισμών με περιουσιακά ή επαγγελματικά κριτήρια οδηγούσε ουσιαστικά στη δημιουργία μιας οιοσεί «αριστοκρατίας» της πολιτικής. Ας σημειωθεί, ότι ο ίδιος θεωρούσε ως φυσιολογικό τον αποκλεισμό των γυναικών από την άσκηση πολιτικών δικαιωμάτων, καθώς αυτές εκπροσωπούσαν από τους άνδρες αρχηγούς οικογενειών στις οποίες ανήκαν (James Mill, *Political Writings*, επιμ. Terence Ball, Cambridge University Press, 1992, σ. 26-35). Η σύγχρονη ιστοριογραφία αναγνωρίζει τον φιλελευθερισμό (των αρχών του 19^{ου} αι.) ως ένα μεταρρυθμιστικό πολιτικό κίνημα των μεσαίων τάξεων ή των προκρίτων (με την έννοια των τοπικά επιφανών και πλούσιων ανδρών)· βλ. J. Sperber, *The European Revolutions...*, ό.π., σ. 68, D. Thomson, *Europe...*, ό.π., σ. 123-124.

έπαιξαν στη διαμόρφωση της πολιτικής, κατά την περίοδο συγκρότησης του αρχικού ελληνικού κράτους, έχουν ήδη τεκμηριωθεί στην ελληνική ιστοριογραφία⁴. Η διείσδυση αυτή φαίνεται επίσης και από το γεγονός ότι ορισμένες θεσμικές ρυθμίσεις, που αφορούσαν βασικές λειτουργίες του πολιτικού συστήματος, βασίστηκαν σε φιλελεύθερα πρότυπα.

Όπως θα εκτεθεί στη συνέχεια, οι προϋποθέσεις που έπρεπε να πληρούν οι πολίτες για να έχουν το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις δημοτικές και βουλευτικές εκλογές, τα κριτήρια επιλεξιμότητας για την απόκτηση της ιδιότητας του επαρχιακού συμβούλου ή τέλος τα προσόντα που έπρεπε να διαθέτει ένας πολίτης για να συμπεριληφθεί στους καταλόγους των υποψηφίων ενόρκων αποτελούν επαρκείς ενδείξεις για να στηριχθεί η υπόθεση ότι σε ένα τμήμα του ανδρικού πληθυσμού αναγνωρίζονταν δικαιώματα πολιτικής εκπροσώπησης ή άσκησης δημόσιων λειτουργημάτων, που δεν ίσχυαν ως αυτονόητα δικαιώματα για το σύνολο του πληθυσμού της χώρας.

Από τις περιπτώσεις που αναφέρονται παραπάνω, είναι εμφανές ότι —και στο ελληνικό κράτος— η συγκρότηση των θεσμών πολιτικής εκπροσώπησης και συμμετοχής στηρίχτηκε ουσιαστικά στον πυρήνα της θεωρίας του φιλελευθερισμού.

Με βάση την προηγούμενη διαπίστωση, χαράσσεται η ακόλουθη ερευνητική κατεύθυνση:

Η μελέτη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης —κατά την περίοδο συγκρότησης του αρχικού ελληνικού κράτους (1830-1860)— είναι σκόπιμο να στραφεί

4. Η προσπάθεια διευθέτησης του εκκλησιαστικού ζητήματος (1833-1834) και η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Α. Μαυροκορδάτου το 1841 για την έξοδο από την πολιτική κρίση, στην οποία είχε οδηγήσει τη χώρα η απολυταρχία του Όθωνα, συνιστούν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα φιλελεύθερης πολιτικής την περίοδο 1833-1834 (John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, μτφρ. επιμ. Ν. Διαμαντούρος, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1985, σ. 222-227, 346-352, 531 κ.επ., 608-611). Για τη δράση και το ρόλο των φιλελεύθερων στην εκθρόνιση του Όθωνα και τη Συντακτική Εθνοσυνέλευση το 1862-1864 βλ. Αντώνης Λιάκος, «Οι φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862. Ο πολιτικός σύλλογος "Ρήγας Φεραίος"», *Μνήμων*, 8 (1980-1982), σ. 9-46. Σχετικά με τη γενικότερη παρουσία του φιλελευθερισμού στα Βαλκάνια, η μελέτη του Gunnar Hering για τη διάδοση των φιλελεύθερων ιδεών και την πολιτική δράση των φορέων τους στη Σερβία δείχνει τη σημαντική συμβολή των φιλελεύθερων στη συγκρότηση του σερβικού κράτους και τα κοινά χαρακτηριστικά που παρουσιάζουν σε σύγκριση με τον δυτικοευρωπαϊκό φιλελευθερισμό: συνταγματική μοναρχία, κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, τοπική αυτοδιοίκηση και πολιτικά δικαιώματα ανδρών (Gunnar Hering, «Φιλελευθερισμός στη Σερβία: η ιστορική διάσταση», *Τα Ιστορικά*, 22 (1995), σ. 23-40). Όσον αφορά όμως την έκταση του δικαιώματος ψήφου, αξίζει να σημειωθούν οι σεβικές παλινδρομήσεις (από την περιορισμένη ανδρική τμηματική ψηφοφορία ως την καθολική ψηφοφορία ανδρών, βλ. στο ίδιο, σ. 34, 38) σε αντιδιαστολή με το γεγονός ότι η καθολική ψηφοφορία των ανδρών καθιερώθηκε στην Ελλάδα από το 1864.

αρχικά στον εντοπισμό ιστορικών πηγών που παρέχουν πληροφορίες για τους πολίτες στους οποίους το κράτος αναγνώριζε πλήρη πολιτικά δικαιώματα· η επεξεργασία τέτοιων πηγών είναι πιθανό να αποδώσει μια λεπτομερή εικόνα της διαστρωμάτωσης των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων του πληθυσμού και να αποτελέσει την ποσοτική βάση για την ιστορική ανάλυση της ταξικής συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα.

Στο πλαίσιο αυτής της ερευνητικής κατεύθυνσης, χρησιμοποιώ τον όρο *αιρέσιμοι πολίτες* για να υποδηλώσω τα κοινωνικά στρώματα των πολιτών που διέθεταν τα ειδικότερα προσόντα βάσει των οποίων μπορούσαν όχι μόνο να ασκούν εκλογικά δικαιώματα αλλά κυρίως να εκλέγονται για την άσκηση πολιτικών, δικαστικών και διοικητικών λειτουργημάτων. Ας σημειωθεί ότι οι αιρέσιμοι πολίτες δεν θεωρούνται εδώ ως μια ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία αλλά ως ένα υποσύνολο του πληθυσμού, τα μέλη του οποίου εντάσσονταν ξεχωριστά στη συγκεκριμένη κοινωνική διαστρωμάτωση της εποχής ανάλογα με την οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση.

Όπως θα αναλυθεί διεξοδικά παρακάτω, οι κατάλογοι των υποψήφιων ενόρκων της περιόδου 1849-1861 αποτελούν πρόσφορη πηγή ιστορικών δεδομένων για να διακριβωθούν τα βασικά οικονομικά χαρακτηριστικά των αιρέσιμων πολιτών και να προσεγγιστούν διαμέσου αυτών ορισμένες όψεις του ζητήματος της κοινωνικής διαστρωμάτωσης κατά τις πρώτες δεκαετίες συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα.

1. Οι κατάλογοι των υποψήφιων ενόρκων 1849-1861*

Η εφαρμογή του θεσμού των ενόρκων δικαστηρίων για την εκδίκαση των ποινικών υποθέσεων αποτέλεσε —από τη σύσταση του Ελληνικού Κράτους— δομικό στοιχείο του δικαστικού συστήματος⁵.

* Η συγκέντρωση και η μηχανογραφική επεξεργασία των καταλόγων των υποψήφιων ενόρκων (1849-1861) αποτελεί μέρος του ερευνητικού έργου που μου ανατέθηκε από την Επιτροπή Ιστορίας της Ε.Τ.Ε., στο πλαίσιο της εργασίας μου στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας. Η μελέτη που παρουσιάζω εδώ μπορεί να θεωρηθεί ως «δοκιμή» του ευρύτερου έργου που ακολουθεί. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Μαρία Καραμικέ και την κ. Παναγιώτα Σαλίμπα, για την κοπιώδη πληκτρολόγηση των δεδομένων στους μικροϋπολογιστές του Ιστορικού Αρχείου κατά την πρώτη φάση της έρευνας.

5. Το δικαστήριο των ενόρκων θεσμοθετήθηκε στο πλαίσιο του *Οργανισμού των Δικαστηρίων και των Συμβολαιογράφων* που θεσπίστηκε με διάταγμα της Αντιβασιλείας την 21.11.1834. Για το κείμενο του Οργανισμού και ειδικότερα για το τμήμα που αφορά τους ενόρκους βλ. Γ. Α. Ράλλης - Α. Γ. Ράλλης, *Οι Ελληνικοί Κώδικες*, τ. Α', Αθήνα 1875, σ. 73-87.

Το 1834, που θεσμοθετήθηκε το πρώτο δικαστικό σύστημα της χώρας, ήταν κοινή παραδοχή (ανάμεσα σε όσους ασχολούνταν με το ζήτημα αυτό) ότι η απονομή δικαιοσύνης στις ποινικές υποθέσεις δεν ήταν δυνατό να γίνει παρά μόνο από δικαστήρια ενόρκων. Η γενικότερη ομοφωνία για την αναγκαιότητα των ενόρκων δικαστηρίων αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι το 1844 η Εθνοσυνέλευση της Τρίτης Σεπτεμβρίου κατοχύρωσε συνταγματικά το θεσμό των ενόρκων δικαστηρίων κατά τρόπο που ήταν αδύνατο να τροποποιηθεί νομοθετικά χωρίς την αλλαγή του Συντάγματος⁶.

Ας σημειωθεί επίσης ότι μεταξύ των υποθέσεων που εκδικάζονταν από τα δικαστήρια ενόρκων συμπεριλαμβάνονταν, εκτός των άλλων, τα πολιτικά αδικήματα και τα αδικήματα του τύπου, γεγονός που δείχνει ακόμη περισσότερο τη σπουδαιότητα των ενόρκων δικαστηρίων για την αποτελεσματική λειτουργία της δικαιοσύνης και την εξασφάλιση των κοινωνικών και πολιτικών ισορροπιών.

Στο πλαίσιο αυτό ο τρόπος επιλογής των ενόρκων αποτελούσε κρίσιμο σημείο για την επιτυχία του θεσμού, καθώς η αμφισβήτηση των ικανοτήτων των ενόρκων σήμαινε ταυτοχρόνως και αμφισβήτηση του συστήματος απονομής δικαιοσύνης.

Οι κατάλογοι των υποψήφιων ενόρκων προβλέπονταν από τις διατάξεις του *Οργανισμού των Δικαστηρίων* και συντάσσονταν με σκοπό να εξυπηρετούν την εκλογή των ενόρκων που συμμετείχαν στα κακουργιοδικεία της χώρας. Την περίοδο 1834-1836 (σύμφωνα με τον *Οργανισμό των Δικαστηρίων*) στους καταλόγους των υποψήφιων ενόρκων συμπεριλαμβάνονταν όλοι οι Έλληνες πολίτες (άνδρες) από είκοσι πέντε ετών και πάνω που πληρούσαν ένα από τα ακόλουθα κριτήρια⁷:

- Ασκούσαν το επάγγελμα του δασκάλου ελληνικού σχολείου ή γυμνασίου ή του καθηγητή Πανεπιστημίου.
- Ήταν απόφοιτοι Πανεπιστημίου με βαθμό τουλάχιστον «σχεδόν καλώς».

6. Ο Γ. Α. Μάουρερ, πού ήταν υπεύθυνος το 1834 για το σχεδιασμό και την οργάνωση του δικαστικού συστήματος της χώρας, διαφωνούσε με την εισαγωγή του θεσμού των ενόρκων δικαστηρίων στην Ελλάδα. Εντούτοις —σύμφωνα με όσα αναφέρει ο ίδιος— συνκίνησε να εισαχθεί ο θεσμός αυτός γιατί τα υπόλοιπα μέλη της Αντιβασιλείας αλλά και το σύνολο των Ελλήνων που συμβουλευτήκε σχετικά με το ζήτημα αυτό, θεωρούσαν ότι το σύστημα των ενόρκων δικαστηρίων ήταν το πλέον κατάλληλο για την απονομή δικαιοσύνης στις ποινικές υποθέσεις (Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, τ. Α', μφρ. Όλγα Ρομπάκη, Αθήνα, Αφοι Τολίδη, σ. 633-34). Για τη συνταγματική κατοχύρωση του θεσμού των ενόρκων δικαστηρίων βλ. *Πρ. Σ.* (1843-44), σ. 472-73: «Σύνταγμα της Ελλάδος», 18.3.1844, άρθρα 92-93, *Εφ. Κυβ.*, αρ. 5, 18.3.1844.

7. *Οργανισμός των Δικαστηρίων*, άρθρο 45, στο Γ. Α. Ράλλης - Α. Γ. Ράλλης, *Οι Ελληνικοί Κώδικες*, ό.π., σ. 73-74.

- Ασκούσαν το επάγγελμα του συμβολαιογράφου.
- Κατείχαν ακίνητη περιουσία αξίας από πέντε χιλιάδες δραχμές και πάνω.
- Διέθεταν ετήσιο εισόδημα από χίλιες δραχμές και πάνω.

Από την ιδιότητα του ενόρκου αποκλείονταν οι εξής: γραμματείς της επικράτειας, νομάρχες, διευθυντές νομού, έπαρχοι, δήμαρχοι, δημαρχικοί πάρεδροι, αστυνόμοι, δικαστές εκτός των εμποροδικών και των παρέδρων, εισαγγελείς και αντιεισαγγελείς, ιερωμένοι, όσοι είχαν καταδικαστεί για κακουργήματα ή πλημμελήματα του άρθρου 22 του *Ποινικού Νόμου* και όσοι είχαν καταδικαστεί σε πρόσκαιρη διακοπή της ικανότητάς τους για δημόσια υπηρεσία. Επίσης μπορούσαν να αρνηθούν την υποψηφιότητα ενόρκου και όσοι πολίτες είχαν περάσει το εβδομηκοστό έτος της ηλικίας τους⁸.

Ωστόσο φαίνεται πως τα πρώτα χρόνια εφαρμογής του συστήματος εκλογής ενόρκων, τα κριτήρια για το ύψος της ακίνητης περιουσίας και του ετήσιου εισοδήματος ήταν ψηλά για κάποιες περιοχές της χώρας. Έτσι από το 1837 προβλέφθηκε νομοθετικά ότι στις περιοχές όπου δεν υπήρχαν αρκετοί πολίτες — με τα προσόντα που απαιτούσε ο νόμος — για να συμπληρωθούν οι κατάλογοι των υποψήφιων ενόρκων, οι αρμόδιες αρχές μπορούσαν να συμπεριλάβουν στους καταλόγους όσους πολίτες κατείχαν ακίνητη περιουσία από δύο χιλιάδες πεντακόσιες δραχμές και πάνω ή διέθεταν ετήσιο εισόδημα τουλάχιστον ίσο προς πεντακόσιες δραχμές. Ενώ στην περίπτωση κατά την οποία ούτε αυτά τα κριτήρια μπορούσαν να ικανοποιηθούν τότε ο κατάλογος συμπληρωνόταν με επιλογή «... εκ των μάλλον φορολογουμένων και άλλων αιρεσίμων πολιτών...»⁹.

Το 1848 το θέμα των ενόρκων απασχόλησε ιδιαίτερα τη Γερουσία και τη Βουλή. Η κοινή απαίτηση και των δύο νομοθετικών σωμάτων ήταν να ρυθμιστεί κατά μόνιμο τρόπο το ζήτημα της επιλογής των ενόρκων έτσι ώστε να σταματήσει η πλημμελής λειτουργία των κακουργιοδικείων, εξαιτίας της οποίας αρκετοί υπόδικοι ταλαιπωρούνταν στις φυλακές γιατί καθυστερούσε η εκδίκαση των υποθέσεών τους¹⁰.

8. Για τους λόγους αποκλεισμού από την ιδιότητα του ενόρκου βλ. *Οργανισμός των Δικαστηρίων*, άρθρο 46-47, στο Γ. Α. Ράλλης - Α. Γ. Ράλλης, *ό.π.*, σ. 74. Τα αδικήματα που προβλέπονταν από το άρθρο 22 του Ποινικού Νόμου ήταν τα εξής: κλοπή, υφαίρεση, απάτη, παραποίηση, ψευδής υπόσχεση ενώπιον δικαστηρίου, επιορκία, ψευδής καταμήνυση ή συκοφαντία, πταίσματα που αφορούσαν νομίσματα και πταίσματα που προσέβαλλαν τα ήθη· βλ. Ν., 18(30).12.1833, «Ποινικός Νόμος», *Εφ. Κυβ.*, αρ. 3, Παράρτημα, 10.1.1834, άρθρο 22.

9. Δ., 22.1(3.2).1837, «Περί συμπληρώσεως των καταλόγων των ενόρκων», *Εφ. Κυβ.*, αρ. 3, 24.1.1837.

10. Βλ. *Πρ. Γ.* (1844-61), περ. Β', σύν. Α', σ. 235-40, 337-39, 344-66, 377-82, 387-390, 424-46, 453-60, 752-67· *Πρ. Β.* (1844-62), περ. Β', σύν. Α', τ. Γ', σ. 185-89, 327-33, 390-400, 493-518.

Αποτέλεσμα των σχετικών συζητήσεων ήταν να θεσμοθετηθεί το 1848 μια διαδικασία επιλογής ενόρκων που είχε πράγματι μόνιμο χαρακτήρα, καθώς εφαρμόστηκε απαράλλαχτα κάθε χρόνο σε όλη την περίοδο 1849-1887¹¹.

Από τη μελέτη της νομοθεσίας του 1848 προκύπτει ότι το κύριο χαρακτηριστικό της διαδικασίας επιλογής των υποψήφιων ενόρκων ήταν τα πολλαπλά επίπεδα συλλογής και ελέγχου των πληροφοριών που αφορούσαν τους υποψήφιους και η τελική δυνατότητα των ίδιων των υποψηφίων —καθώς επίσης και κάθε άλλου πολίτη, ανεξάρτητα αν ήταν υποψήφιος ένορκος ή όχι— να προσβάλλουν την εγκυρότητα και να προκαλούν τη διάρθωση των καταλόγων όταν συμπεριλάμβαναν στοιχεία που δεν ήταν ακριβή¹².

Δεδομένου ότι οι ένορκοι αποτελούσαν ένα από τα συστατικά στοιχεία του συστήματος απονομής δικαιοσύνης, είναι ισχυρή η υπόθεση ότι τα πρώτα χρόνια τουλάχιστον που συγκροτείται και επιβάλλεται το νέο δικαστικό σύστημα της χώρας οι κατάλογοι των υποψηφίων ενόρκων ήταν απαραίτητο αφενός να συντάσσονται κανονικά και αφετέρου να περιλαμβάνουν ακριβή στοιχεία. Κατά τον τρόπο αυτό ενισχυόταν η αξιοπιστία του συστήματος απονομής δικαιοσύνης, γιατί οι κατηγορούμενοι γνώριζαν ότι οι ορκωτοί κριτές τους επιλέγονταν από τα ευυπόληπτα μέλη της κοινωνίας και συνεπώς μπορούσαν να έχουν καταρχήν εμπιστοσύνη στην κρίση τους.

Με την προηγούμενη υπόθεση συνηγορεί και το γεγονός ότι το 1848 η αρμοδιότητα σύνταξης των καταλόγων αφαιρέθηκε από τους Επαρχους και ανατέθηκε στους Δημάρχους. Οι τελευταίοι, κατά τεκμήριο, μπορούσαν να έχουν πολύ καλύτερη γνώση για τα προσωπικά και οικονομικά στοιχεία των δημοτών τους από ό,τι είχαν οι Έπαρχοι¹³.

11. Για τη διαδικασία σύνταξης των καταλόγων των υποψηφίων ενόρκων βλ. Ν. 4Β', 9.7.1848, «Περί των καταλόγων και της εκλογής των ενόρκων», *Εφ. Κυβ.*, αρ. 19, 10.7.1848. Για τις αλλαγές που έγιναν το 1887 στη διαδικασία επιλογής των ενόρκων βλ. Ν. ΑΦΝΒ', 30.6.1887, «Περί ενόρκων», *Εφ. Κυβ.*, Μέρος Πρώτον, αρ. 197, 22.7.1887.

12. Το 1848 στη Γερουσία —κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου που αφορούσε την εκλογή των ενόρκων— το δικαίωμα όλων ανεξαιρέτως των πολιτών άνω των είκοσι πέντε ετών να υποβάλλουν ενστάσεις κατά του περιεχομένου των καταλόγων των υποψηφίων ενόρκων αμφισβητήθηκε από ορισμένους Γερουσιαστές ως υπερβολική πολιτική ελευθερία που μπορούσε να οδηγήσει σε αναρχία. Όμως το δικαίωμα αυτό θεσμοθετήθηκε μετά από την επιμονή του Υπουργού Δικαιοσύνης Α. Ι. Κρεστενίτη και άλλων Γερουσιαστών, οι οποίοι διατύπωσαν το σκεπτικό ότι έπρεπε να δοθεί σε όλους τους πολίτες η δυνατότητα να παρεμβαίνουν στη διαδικασία σύνταξης των καταλόγων των υποψηφίων ενόρκων, καθώς όλοι ήταν πιθανό να ενγλιματίσουν και συνεπώς να δικαστούν από δικαστήρια ενόρκων δικαστών' βλ. *Πρ. Γ.* (1844-61), περ. Β', σύν. Α', σ. 438-43.

13. Την περίοδο 1834-1847 οι κατάλογοι των υποψηφίων ενόρκων συντάσσονταν από τους Έπαρχους και ελέγχονταν από τους Νομάρχες ή τους Διοικητές, ενώ η συμμετοχή των Δημάρχων περιοριζόταν μόνο στην αρμοδιότητα να ανακοινώνουν το περιεχόμενο των

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να συγκριθούν τα κριτήρια επιλογής των υποψήφιων ενόρκων με τα κριτήρια που ίσχυαν για την απόκτηση του δικαιώματος ψήφου και εκλογιμότητας στις δημοτικές, επαρχιακές και βουλευτικές εκλογές. Η σύγκριση αυτή αποδίδει, σε γενικές γραμμές, τη σχετική βαρύτητα που είχαν τα ειδικότερα κριτήρια για την απόκτηση της ιδιότητας του υποψήφιου ενόρκου σε σχέση με τα κριτήρια της γενικότερης πολιτικής συμμετοχής.

Σύμφωνα με τη νομοθεσία που θεσπίστηκε το 1834, δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές εκλογές είχαν μόνο οι άνδρες από είκοσι πέντε ετών και πάνω, υπό την προϋπόθεση ότι ζούσαν [οικονομικά] ανεξάρτητα και είχαν μόνιμη διαμονή στο Δήμο που ψήφιζαν. Οι ίδιες προϋποθέσεις απαιτούνταν επίσης για να εκλεγεί κανείς στη θέση του δημοτικού συμβούλου. Ωστόσο η εκλογή των δημοτικών συμβούλων δεν γινόταν από το σύνολο των δημοτών που είχαν δικαίωμα ψήφου αλλά από μια αριθμητικά περιορισμένη συνέλευση, το μέγεθος της οποίας προσδιοριζόταν αναλογικά προς το σύνολο του πληθυσμού του Δήμου. Στη συνέλευση αυτή συμμετείχαν δημότες που είχαν δικαίωμα ψήφου αλλά με κριτήριο προτεραιότητας το ύψος των άμεσων φόρων που πλήρωναν στο Δήμο. Το κριτήριο αυτό αφορούσε ουσιαστικά το ύψος της περουσίας των δημοτών, καθώς οι πλέον εύποροι δημότες πλήρωναν και τους μεγαλύτερους άμεσους φόρους (υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι εκπλήρωναν κανονικά τις φορολογικές τους υποχρεώσεις). Ας σημειωθεί ιδιαίτερα ότι τα δύο τρίτα των δημοτικών συμβούλων έπρεπε οπωσδήποτε να εκλέγονται ανάμεσα σ' αυτούς που συμμετείχαν στην εκλεκτορική συνέλευση¹⁴. Βέβαια ο τρόπος που συγκροτούνταν τα δημοτικά συμβούλια σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο Δήμαρχος διοριζό-

καταλόγων στους δημότες (*Οργανισμός των Δικαστηρίων*, άρθρο 5), στο Γ. Α. Ράλλης - Α. Γ. Ράλλης, *Οι Ελληνικοί Κώδικες*, ό.π., σ. 74). Τον Δεκέμβριο του 1847 η πρόταση του Υπ. Δικαιοσύνης Κ. Θ. Κολοκοτρώνη προς τη Γερουσία προέβλεπε τη διατήρηση του ίδιου συστήματος. Η πρόταση αυτή συνάντησε την αντίδραση της Γερουσίας που απαίτησε οι κατάλογοι των υποψήφιων ενόρκων να συντάσσονται πρώτα από τους Δημάρχους και μετά να επικυρώνονται από τους Έπαρχους και τους Νομάρχες· βλ. *Πρ. Γ.* (1844-61), περ. Β', σύν. Α', σ. 349, 353. Η γενικότερη αντίδραση της Γερουσίας προς την πρόταση του Υπ. Δικαιοσύνης και οι τροπολογίες που κατέθεσε η Εισηγητική Επιτροπή οδήγησαν τελικά σε κοινή συνεδρίαση της Επιτροπής και των Υπουργών Δικαιοσύνης και Εσωτερικών με σκοπό να βρεθεί η κοινή συνισταμένη των απόψεων που εκφράστηκαν (βλ. *Πρ. Γ.* (1844-61), περ. Β', σύν. Α', σ. 424-25). Έτσι, σε αντίθεση προς τον Κ. Θ. Κολοκοτρώνη, τον Ιούνιο του 1848 ο νέος Υπ. Δικαιοσύνης Α. Ι. Κρεστενίτης υποστήριξε στην εισήγησή του προς τη Βουλή ότι οι Δήμαρχοι ήταν οι πλέον αρμόδιοι για να συντάξουν τους καταλόγους των υποψήφιων ενόρκων γιατί μόνον αυτοί γνώριζαν καλύτερα από κάθε άλλον τα στοιχεία των δημοτών τους· βλ. *Πρ. Β.* (1844-62), περ. Β', σύν. Α', τ. Γ', σ. 392.

14. Βλ. Ν., 27.12.1833 (8.1.1834), «Περί του σχηματισμού και της διαιρέσεως των δήμων», *Εφ. Κυβ.*, αρ. 3, 10.1.1834, άρθρο 13, 62-65.

ταν τελικά από τον Μονάρχη, αποτελούν στοιχεία που δείχνουν ότι οι θεσμοί της τοπικής αυτοδιοίκησης βρίσκονταν πλησιέστερα προς τα πρότυπα της απολυταρχίας παρά προς αυτά του φιλελευθερισμού. Ωστόσο υπάρχει και εδώ η εφαρμογή της αρχής της τμηματικής ψήφου και συνεπώς η πρόθεση του κράτους να στηριχτεί πολιτικά στις τοπικές ελίτ των πολιτών.

Η νομοθεσία που αφορούσε τα επαρχιακά συμβούλια (1836) προέβλεπε τις ίδιες προϋποθέσεις με τη δημοτική νομοθεσία για το δικαίωμα ψήφου και υποψηφιότητας στις εκλογές των επαρχιακών συμβουλίων αλλά με τις εξής διαφορές: στις εκλογές συμμετείχαν όλοι οι πολίτες που είχαν δικαίωμα ψήφου, ενώ στη θέση επαρχιακού συμβούλου μπορούσαν να εκλεγούν δημότες που πλήρωναν στην επαρχία 100 δρχ. τουλάχιστον για άμεσους φόρους¹⁵.

Τέλος τα δικαιώματα ψήφου και υποψηφιότητας στις βουλευτικές εκλογές προσδιορίστηκαν το 1844 κατ' ανάλογο τρόπο προς τα παραπάνω. Δικαίωμα ψήφου είχαν μόνο οι άνδρες από είκοσι πέντε ετών και πάνω, υπό την προϋπόθεση ότι διέθεταν ιδιοκτησία (ανεξαρτήτως μεγέθους) ή ασκούσαν κάποιο επάγγελμα ή ανεξάρτητο επιτηδευμα. Για το δικαίωμα υποψηφιότητας απαιτούνταν οι ίδιες προϋποθέσεις με τη διαφορά ότι οι υποψήφιοι βουλευτές έπρεπε να έχουν συμπληρώσει τουλάχιστον το τριακοστό έτος της ηλικίας τους¹⁶.

15. Το ποσό των 100 δρχ. μειωνόταν στις 50 δρχ. για τις επαρχίες που αποτελούνταν μόνο από ένα δήμο. Επίσης μπορούσε να μειωθεί ως τις 25 δρχ. ή και να καταργηθεί τελείως στις φτωχές επαρχίες που δεν βρίσκονταν πολίτες με αντίστοιχα περιουσιακά στοιχεία. Βλ. Δ., 18(30).12.1836, «Περί των επαρχιακών συμβουλίων», *Εφ. Κυβ.*, αρ. 77, 24.12.1836, άρθρο 4, 5, 24-25.

16. Για τις θεσμικές ρυθμίσεις σχετικά με το δικαίωμα ψήφου την περίοδο 1822-1844 βλ. Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991, σ. 37-44. Ας σημειωθεί εδώ ότι η μελέτη του Γ. Χ. Σωτηρέλη αποτελεί ιστορική προσέγγιση του εκλογικού φαινομένου στην Ελλάδα του 19^{ου} αι., που θέτει ζητήματα τα οποία αφορούν το χαρακτήρα της πολιτικής συμμετοχής, με διαφορετική οπτική από αυτήν που μας έχουν υποδείξει ως σήμερα οι σχετικές αναλύσεις που βασίζονται στις θεωρίες των πελαταικών σχέσεων. Η πολιτική διαμάχη για την κατοχύρωση της «καθολικής» ψηφοφορίας, που ξεκινάει από την Επανάσταση του 1821 και καταλήγει στο Σύνταγμα του 1864, αποδεικνύει —σύμφωνα με την ανάλυση του Σωτηρέλη— ότι ένα τμήμα των πολιτικών δυνάμεων της χώρας διεπύονταν από προοδευτικές δημοκρατικές αρχές που επικράτησαν στην πολιτική συγκυρία της περιόδου 1862-1864. Στην ίδια κατεύθυνση —όσον αφορά το γενικότερο ζήτημα της πολιτικής συμμετοχής— κινείται και το βιβλιογραφικό άρθρο του Χρήστου Χατζηγιωσήφ, «Δημοκρατία και πελαταικές σχέσεις. Τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, 16 (1994), σ. 167-197. Όμως ας μου επιτραπεί εδώ να διατυπώσω μια παρατήρηση σχετικά με τη χρήση του όρου «καθολική ψηφοφορία», που αφορά και τις δύο εργασίες που αναφέρθηκαν προηγούμενα. Αν και έχει επικρατήσει ως αυτόνομο, εν τούτοις το εκλογικό σύστημα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως καθολικό όταν οι γυναίκες δεν έχουν δικαίωμα ψήφου. Στην περίπτωση αυτή υπάρχει φυλετικός αποκλεισμός

Σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν παραπάνω, η συμμετοχή στην πολιτική ζωή της χώρας αφορούσε ορισμένα στρώματα πολιτών που προσδιορίζονταν καταρχήν με κριτήρια φύλου, ηλικίας και περιουσιακής κατάστασης. Αν και υπάρχει σχετική αντιστοιχία με τα κριτήρια επιλογής των υποψήφιων ενόρκων, πρέπει να τονιστεί ότι τα κριτήρια των ενόρκων ήταν περισσότερο συγκεκριμένα και πολύ πιο δεσμευτικά όσον αφορά ειδικότερα το ύψος της ακίνητης περιουσίας, του ετήσιου εισοδήματος ή του μορφωτικού επιπέδου που ήταν απαραίτητο να διαθέτουν οι υποψήφιοι ένορκοι. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι οι κατάλογοι των υποψήφιων ενόρκων αποτελούν αξιόλογη πηγή ιστορικών δεδομένων, διαμέσου της οποίας μπορεί να επιχειρηθεί η προσέγγιση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των αιρέσιμων πολιτών της χώρας κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η εργασία που παρουσιάζω εδώ εντάσσεται σε μια ευρύτερη έρευνα που σκοπεύει, μεταξύ των άλλων, στην επεξεργασία των καταλόγων των υποψήφιων ενόρκων με στόχο να αναλυθεί διαχρονικά και γεωγραφικά η κοινωνική διαστρωμάτωση των αιρέσιμων πολιτών της χώρας κατά την περίοδο 1850-1860. Το σύνολο των δεδομένων, που συνιστούν το αντικείμενο των ποσοτικών επεξεργασιών της έρευνας αυτής, αποτελείται από τους καταλόγους των υποψήφιων ενόρκων που δημοσιεύτηκαν στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* τα χρόνια: 1849, 1851-1856, 1858, 1860 και 1861. Ο Πίνακας 1 εμφανίζει τον αριθμό των ατόμων, καθώς επίσης και το γεωγραφικό εύρος που καλύπτουν οι κατάλογοι αυτοί.

Ας σημειωθεί εδώ ότι οι κατάλογοι των υποψήφιων ενόρκων δημοσιεύονταν κατά κανόνα το δεύτερο εξάμηνο του έτους και αφορούσαν συνήθως την επιλογή των ενόρκων του επόμενου έτους. Στο πλαίσιο της προκείμενης εργασίας θεωρώ ως έτος αναφοράς των δεδομένων το έτος που δημοσιεύτηκαν οι κατάλογοι. Η επιλογή αυτή δικαιολογείται από το στόχο της εργασίας που είναι η ανάλυση των οικονομικών χαρακτηριστικών των υποψήφιων ενόρκων και όχι η ανάλυση των δικαστικών μηχανισμών. Έτσι ως έτος αναφοράς των δεδομένων είναι λογικό να επιλεγεί το έτος διακρίβωσής τους.

Ας δούμε στη συνέχεια την ποσοτική βαρύτητα που έχουν οι κατάλογοι των υποψήφιων ενόρκων σε σύγκριση με τον πληθυσμό της χώρας.

Εκτός από τα χρόνια 1849 και 1852, για τα οποία δεν έχω εντοπίσει τους καταλόγους όλων των Νομών, τα υπόλοιπα χρόνια (1851, 1853-1856, 1858, 1860 και 1861) ο αριθμός των υποψήφιων ενόρκων ακολουθεί αυξητική τάση και αποτελεί συνεχώς το 0,7%-0,8% του συνολικού πληθυσμού της χώρας

των γυναικών από την πολιτική συμμετοχή και αυτό συνιστά κοινωνική ανισότητα, που είναι εξίσου ισχυρή όσο και οι ταξικές ανισότητες που υποδηλώνονται από την τμηματική ψήφο των ανδρών.

(Πίνακας 1). Το γεγονός ότι ο αριθμός των υποψήφιων ενόρκων μεταβάλλεται αυξητικά ενισχύει την υπόθεση ότι ο μηχανισμός καταγραφής τους, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια μετά το 1848, λειτούργησε ικανοποιητικά.

Δεδομένου όμως ότι οι κατάλογοι των υποψήφιων ενόρκων περιλαμβάνουν μόνο άνδρες από 25 ετών και πάνω, η ποσοτική βαρύτητά τους τεκμηριώνεται καλύτερα αν συγκριθούν με τον αντίστοιχο πληθυσμό της χώρας. Ο Πίνακας 2 εμφανίζει τον αριθμό των υποψήφιων ενόρκων —για τα έτη 1858, 1860 και 1861— σε σύγκριση με τον ανδρικό πληθυσμό από 25 ετών και πάνω που καταγράφηκε κατά την απογραφή πληθυσμού το 1861. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, ο αριθμός των υποψήφιων ενόρκων αποτελεί το 3,2%-3,4% του συνολικού ανδρικού πληθυσμού άνω των 25 ετών.

Στο πλαίσιο της προκείμενης μελέτης δεν επεκτείνονται στην επεξεργασία του συνόλου των καταλόγων της περιόδου 1849-1861 αλλά χρησιμοποιώ μόνο τα δεδομένα του έτους 1860, με σκοπό αφενός να διατυπώσω το υπόδειγμα των βασικών ποσοτικών επεξεργασιών που επιδέχεται το υλικό των υποψήφιων ενόρκων και αφετέρου να διατυπώσω ορισμένες βασικές υποθέσεις για την κοινωνική διαστρωμάτωση των αιρέσιμων πολιτών το 1860.

Η επιλογή του έτους 1860 έγινε όχι μόνο γιατί υπάρχουν τα στοιχεία της απογραφής πληθυσμού 1861 (τα οποία χρησιμοποιούνται ως συγκριτικά στοιχεία αξιολόγησης των αποτελεσμάτων που παρέχουν οι ποσοτικές επεξεργασίες των καταλόγων των υποψήφιων ενόρκων του 1860) αλλά και διότι η δεκαετία του 1860 παρουσιάζει ενδιαφέρουσες πολιτικές εξελίξεις. Για την ανάλυση των εξελίξεων αυτών τα δεδομένα που αφορούν την κοινωνική διαστρωμάτωση των αιρέσιμων πολιτών το 1860 είναι πιθανό να αποτελέσουν χρήσιμη πηγή πληροφοριών στο πλαίσιο ερευνών που προσπαθούν να ερμηνεύσουν τις πολιτικές εξελίξεις σε συνδυασμό με την οικονομική και κοινωνική διάρθρωση της εποχής.

2. *Επαγγέλματα, εισοδήματα, ακίνητη περιουσία και κοινωνική διαστρωμάτωση το 1860*

Η αποδελτίωση των πληροφοριών που συμπεριλαμβάνονται στους καταλόγους των υποψήφιων ενόρκων του έτους 1860 απέδωσε 8.337 δελτία, που αντιστοιχούν σε ισόποσο αριθμό ξεχωριστών περιπτώσεων υποψήφιων ενόρκων¹⁷.

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του συνόλου των δεδομένων είναι ότι οι κατάλογοι δεν περιλαμβάνουν πάντα πλήρεις πληροφορίες για την αξία της ακίνητης περιουσίας και το ετήσιο εισόδημα. Έτσι το σύνολο των 8.337 δελ-

17. Ως κατάλογοι των υποψήφιων ενόρκων του έτους 1860 εννοούνται οι κατάλογοι που δημοσιεύτηκαν το 1860 και αφορούσαν την επιλογή ενόρκων του 1861 (βλ. *εδώ*, σ. 32).

τίων διακρίθηκε —με σκοπό τη λογική οργάνωση των ποσοτικών επεξεργασιών— στα υποσύνολα που αναφέρονται στον Πίνακα 3¹⁸.

Το πρώτο θέμα που αναλύεται στη συνέχεια αφορά την κατανομή των επαγγελεμάτων που ασκούσαν οι υποψήφιοι ένορκοι το 1860 (Πίνακας 4).

Από το σύνολο των 8.337 υποψήφίων ενόρκων οι 83 εμφανίζονται χωρίς καμία πληροφορία για το επάγγελμα, ενώ οι υπόλοιποι 8.254 κατανέμονται σε 165 διαφορετικά επαγγέλματα. Τα επαγγέλματα που εμφανίζουν τις μεγαλύτερες συχνότητες είναι τα εξής: 4.664 κτηματίες (55,94% του συνόλου)· 988 γεωργοί, γεωργοκτηματίες και γεωργοποιμένες (11,85% του συνόλου)· 947 έμποροι (11,36% του συνόλου).

Σύμφωνα με τα προηγούμενα, 6.500 υποψήφιοι ένορκοι (77,97% του συνόλου) συγκεντρώνονται σε τρία μόνο επαγγέλματα: κτηματίες, γεωργοί και έμποροι, ενώ οι υπόλοιποι 1.837 διασπείρονται σε 162 διαφορετικά επαγγέλματα.

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να συγκριθούν τα επαγγέλματα των υποψήφίων ενόρκων προς τα επαγγέλματα του συνολικού ενεργού ανδρικού πληθυσμού της χώρας.

Ο Πίνακας 5 εμφανίζει τη σύγκριση των επαγγελεμάτων των υποψήφίων ενόρκων του 1860 με τα επαγγέλματα που καταγράφηκαν κατά την απογραφή πληθυσμού το 1861. Με βάση τα στοιχεία αυτά, οι 8.337 υποψήφιοι ένορκοι του 1860 αναλογούν σε 2,62% του ενεργού ανδρικού πληθυσμού της χώρας (εκτός των κληρικών) του 1861.

Η χαμηλή αναλογία των υποψήφίων ενόρκων στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού αποτελεί ένδειξη που επιτρέπει την υπόθεση ότι τα κριτήρια επιλογής τους ικανοποιούνταν μόνο από ένα περιορισμένο αριθμό πολιτών που ανήκαν κυρίως στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται αν παρατηρηθούν οι αναλογίες των επιμέρους επαγγελεμάτων των υποψήφίων ενόρκων του 1860 προς τα αντίστοιχα επαγγέλματα της απογραφής πληθυσμού 1861. Σύμφωνα με τα στοιχεία που εμφανίζει ο Πίνακας 5, ορισμένα επαγγέλματα των υποψήφίων ενόρκων παρουσιάζουν αρκετά υψηλότερες αναλογίες —σε σύγκριση με τη συνολική αναλογία του 2,64%— επί των αντίστοιχων επαγγελεμάτων του συνολικού ενεργού πληθυσμού: δικηγόροι 40,72%, κτηματίες 28,93%, φαρμακοποιοί 21,74%, ιατροί 17,84%, έμποροι 9,24%, δάσκαλοι και καθηγητές 5,87%. Οι προηγούμενες αναλογίες δείχνουν ότι εκτός

18. Ας σημειωθεί ότι οι κατάλογοι των υποψήφίων ενόρκων του Νομού Αχαΐας και Ήλιδος —του έτους 1860— συμπεριλαμβάνουν στοιχεία μόνο για το ετήσιο εισόδημα χωρίς να αναφέρεται καθόλου η αξία της ακίνητης περιουσίας. Ειδικά για το Νομό αυτό δεν παρέχονται καθόλου στοιχεία (στο σύνολο της περιόδου 1849-1861) για την αξία της ακίνητης περιουσίας, εκτός από λίγες πληροφορίες που αναφέρονται το 1854 σε περιορισμένο αριθμό υποψήφίων ενόρκων της Επαρχίας Καλαβρύτων.

από το επάγγελμα του κτηματία, οι υποψήφιοι ένορκοι προέρχονταν επίσης και από ορισμένα κύρια αστικά επαγγέλματα, η άσκηση των οποίων προϋπέθετε υψηλό μορφωτικό επίπεδο και αυξημένες οικονομικές δυνατότητες (κατοχή χρηματικού κεφαλαίου στην περίπτωση των εμπόρων). Ένα άλλο σημείο που χρειάζεται να επισημάνω ιδιαίτερα αφορά το ελάχιστο ποσοστό αναλογίας των γεωργών υποψήφιων ενόρκων επί του συνόλου των γεωργών της χώρας (0,67%), σε σύγκριση με το ικανοποιητικό ποσοστό παρουσίας των γεωργών στο σύνολο των υποψήφιων ενόρκων (11,85%). Η διαφορά αυτή οφείλεται, όπως θα διαπιστωθεί παρακάτω, στο γεγονός ότι στους καταλόγους των υποψήφιων ενόρκων συμπεριλαμβάνεται μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό εύπορων γεωργών με οικονομικές δυνατότητες που δεν χαρακτηρίζαν τις αντίστοιχες δυνατότητες της μεγάλης μάζας του γεωργικού πληθυσμού.

Μετά τα συμπεράσματα που εκτέθηκαν σχετικά με τα επαγγέλματα, θα περάσω τώρα στην ανάλυση των δεδομένων που αφορούν την αξία της ακίνητης περιουσίας και το ετήσιο εισόδημα των υποψήφιων ενόρκων. Η ανάλυση αυτή αποτελεί και τη βάση στην οποία θα στηριχτεί στη συνέχεια η προσέγγιση του ζητήματος της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των αιρέσιμων πολιτών.

Από το σύνολο των 8.337 υποψήφιων ενόρκων του έτους 1860 προκύπτει το Υποσύνολο Δ (Πίνακας 3) που περιέχει 5.879 περιπτώσεις για τις οποίες αναφέρεται η αξία της ακίνητης περιουσίας.

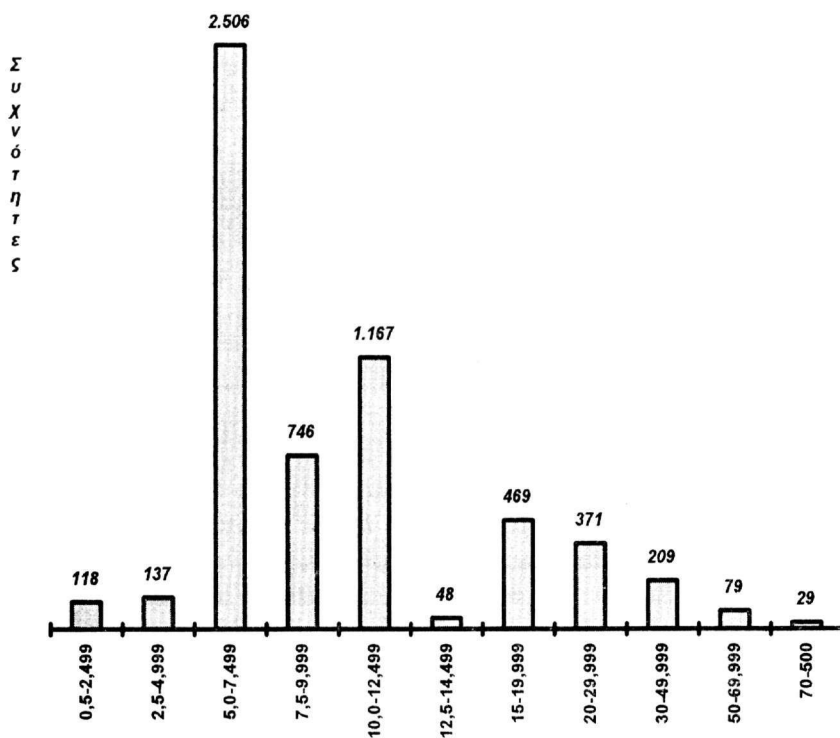
Στο Διάγραμμα 1 εμφανίζεται η κατανομή συχνοτήτων των αξιών ακίνητης περιουσίας που περιλαμβάνονται στο Υποσύνολο Δ. Η μέση αξία ακίνητης περιουσίας εκτιμάται σε 10.745 δρχ. με τυπική απόκλιση 11.776 δραχμές, ενώ ο τύπος της κατανομής (η συνηθέστερη αξία ακίνητης περιουσίας) βρίσκεται στο επίπεδο των 5.000 δραχμών. Η μεγάλη τυπική απόκλιση και η μεγάλη διαφορά του μέσου όρου από τον τύπο της κατανομής δείχνουν ότι μεταξύ των επιμέρους τιμών υπάρχουν αξιόλογες διαφορές. Η παρατήρηση αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι η μέση διαφορά (Gini) των τιμών της κατανομής ανέρχεται σε 8.061 δραχμές¹⁹.

Τα προηγούμενα υποδεικνύουν ότι η συνολική αξία της ακίνητης περιουσίας (η οποία για το Υποσύνολο Δ ανερχόταν το 1860 σε 63.171.400 δρχ.) δεν κατανέμεται ισομερώς μεταξύ των 5.879 υποψήφιων ενόρκων. Πράγματι στο Διάγραμμα 2 παρατηρείται ότι ανάμεσα στην καμπύλη ισοκατανομής και

19. Η μέση διαφορά (Gini) μιας σειράς μετρήσεων είναι ο μέσος αριθμητικός των απόλυτων τιμών των διαφορών, οι οποίες σχηματίζονται αν συνδυαστούν όλες οι μετρήσεις ανά δύο, με όλους τους δυνατούς τρόπους. Η μέση διαφορά δείχνει, κατά μέσο όρο, πόσο υπολείπεται ή υπερτερεί η κάθε τιμή της σειράς των μετρήσεων από το σύνολο των υπολοίπων τιμών· βλ. Κ. Α. Αθανασιάδης, *Στατιστική*, Μέρος Πρώτον, Αθήνα, Παπαζήσης, 1964, σ. 150-54.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Κατανομή συχνοτήτων της ακίνητης περιουσίας
5.879 υποψήφιων ενόρκων το 1860 (Υποσύνολο Δ)

Τάξεις αξίας ακίνητης περιουσίας (χιλιάδες δραχ.)

Μέτρα κεντρικής τάσης και διασποράς

Μέγιστη αξία ακίνητης περιουσίας: 500.000 δραχ.

Ελάχιστη αξία ακίνητης περιουσίας: 500 δραχ.

Μέσος αριθμητικός αξίας ακίνητης περιουσίας: 10.745 δραχ.

Διάμεσος αξίας ακίνητης περιουσίας: 8.000 δραχ.

Τύπος αξίας ακίνητης περιουσίας: 5.000 δραχ.

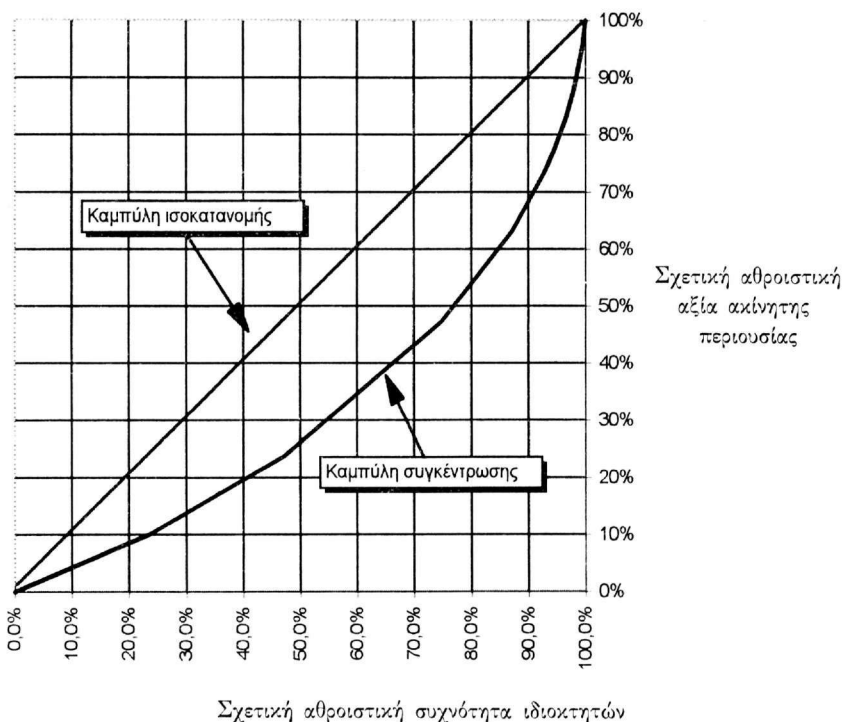
Τυπική απόκλιση από τον μέσο αριθμητικό: 11.776 δραχ.

Μέση διαφορά (Gini): 8.061 δραχ.

Πηγή: Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων έτους 1860, βλ. Παράρτημα Πηγών.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Καμπύλη συγκέντρωσης της ακίνητης περιουσίας
5.879 υποψήφιων ενόρκων το 1860 (Υποσύνολο Δ)

Δείκτης ανισοκατανομής ακίνητης περιουσίας: 38%

Πηγή: Κατάλογοι ενόρκων έτους 1860, βλ. Παράρτημα Πηγών.

την καμπύλη συγκέντρωσης της συνολικής αξίας της ακίνητης περιουσίας υπάρχει μια αισθητή διαφορά που εκφράζεται ποσοτικά με τον δείκτη ανισοκατανομής ακίνητης περιουσίας, ο οποίος ισούται προς 38%²⁰.

Η ανισοκατανομή της ακίνητης περιουσίας γίνεται επίσης κατανοητή αν αναφερθεί ότι: το 75% των 5.879 υποψήφιων ενόρκων κατείχε το 47,4% της αντίστοιχης συνολικής ακίνητης περιουσίας, ενώ το υπόλοιπο 25% των υποψήφιων ενόρκων κατείχε το 52,6% της αντίστοιχης συνολικής ακίνητης περιουσίας (Διάγραμμα 2).

20. Για την τεχνική υπολογισμού του δείκτη ανισοκατανομής ακίνητης περιουσίας βλ. Κ. Α. Αθανασιάδης, Στατιστική... , ό.π., σ. 150-54.

Το φαινόμενο της ανισοκατανομής της ακίνητης περιουσίας μεταξύ των υποψήφιων ενόρκων μπορεί να αποδοθεί σε κοινωνικές, επαγγελματικές αλλά και γεωγραφικές διαφορές. Η επίδραση των δύο τελευταίων εμφανίζεται καθαρότερα όταν προχωρήσει η ανάλυση των στοιχείων σε μικρότερες γεωγραφικές ενότητες σε σχέση προς τα επαγγέλματα²¹. Έτσι, για παράδειγμα, η κατανομή των μέσων αξιών ακίνητης περιουσίας των τριών βασικών επαγγελματικών κατηγοριών (κτηματίες, γεωργοί και έμποροι) κατά Νομό εμφανίζει εύρος τιμών από 4.300 δρχ. ως 18.957 δρχ. (Πίνακας 8).

Με βάση τα προηγούμενα συμπεράσματα, που τεκμηριώνουν την ανισοκατανομή της ακίνητης περιουσίας και των εισοδημάτων, προχωρώ παρακάτω στην προσέγγιση του ζητήματος της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των υποψήφιων ενόρκων.

Ας περάσουμε τώρα στην ανάλυση των δεδομένων που αφορούν το ετήσιο εισόδημα των υποψήφιων ενόρκων.

Από το σύνολο των 8.337 υποψήφιων ενόρκων προκύπτει το Υποσύνολο Ε (Πίνακας 3) που περιέχει 4.482 περιπτώσεις για τις οποίες αναφέρεται το ετήσιο εισόδημα.

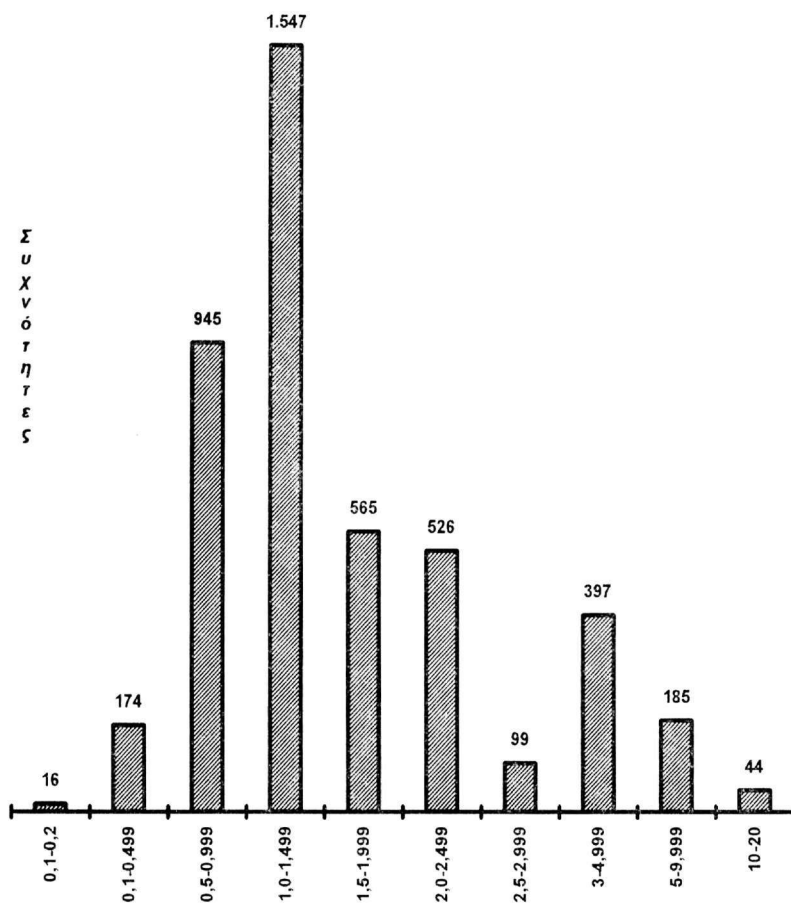
Η κατανομή συχνοτήτων των ετήσιων εισοδημάτων —που περιλαμβάνονται στο Υποσύνολο Ε— εμφανίζεται στο Διάγραμμα 3. Η κατανομή αυτή χαρακτηρίζεται από τα εξής μέτρα κεντρικής τάσης και διασποράς: το μέσο ετήσιο εισόδημα εκτιμάται σε 1.644 δρχ. με τυπική απόκλιση 1.573 δραχμές· ο τύπος της κατανομής (συνηθέστερο ετήσιο εισόδημα) ανέρχεται σε 1.000 δρχ.· η μέση διαφορά (Gini) υπολογίζεται σε 1.298 δραχμές.

Τα προηγούμενα —όπως έγινε και στην ανάλυση της αξίας της ακίνητης περιουσίας— με οδηγούν στην υπόθεση ότι το 1860 υπήρχε ανισοκατανομή του συνολικού ετήσιου εισοδήματος μεταξύ των υποψήφιων ενόρκων του Υποσυνόλου Ε. Η ανάλυση της κατανομής του συνολικού ετήσιου εισοδήματος (που ανερχόταν σε 7.366.816 δρχ.) εμφανίζεται στο Διάγραμμα 4. Στο διάγραμμα αυτό παρατηρείται ένα αισθητό άνοιγμα μεταξύ της καμπύλης ισοκατανομής και της καμπύλης συγκέντρωσης του συνολικού ετήσιου εισοδήματος των 4.482 υποψήφιων ενόρκων. Το άνοιγμα αυτό εκφράζεται ποσοτικά με το δείκτη ανισοκατανομής ετήσιου εισοδήματος που ισούται με 39%. Σύμφωνα με αυτόν το δείκτη, το ποσοστό ανισοκατανομής του ετήσιου εισοδήματος είναι ανάλογο

21. Ένα από τα σημαντικά πλεονεκτήματα που παρουσιάζουν οι κατάλογοι των υποψήφιων ενόρκων είναι ότι παρέχουν πληροφορίες σε γεωγραφικό επίπεδο τόπου κατοικίας (χωριού). Είναι προφανές ότι το υλικό αυτό προσφέρεται για πολλαπλές γεωγραφικές αναλυτικές συγκρίσεις. Οι συγκρίσεις αυτές αποτελούν μέρος της ευρύτερης έρευνας που αναφέρθηκε παραπάνω. Στη μελέτη που παρουσιάζεται εδώ η γεωγραφική ανάλυση περιορίζεται σε επίπεδο Νομού.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Κατανομή συχνοτήτων του ετήσιου εισοδήματος
4.482 ενόρκων το 1860 (Υποσύνολο Ε)

Τάξεις ετήσιου εισοδήματος (χιλιάδες δραχ.)

Μέτρα κεντρικής τάσης και διασποράς

Μέγιστο ετήσιο εισόδημα: 20.000 δραχ.

Ελάχιστο ετήσιο εισόδημα: 100 δραχ.

Μέσος αριθμητικός ετήσιου εισοδήματος: 1.644 δραχ.

Διάμεσος ετήσιου εισοδήματος: 1.100 δραχ.

Τύπος ετήσιου εισοδήματος: 1.000 δραχ.

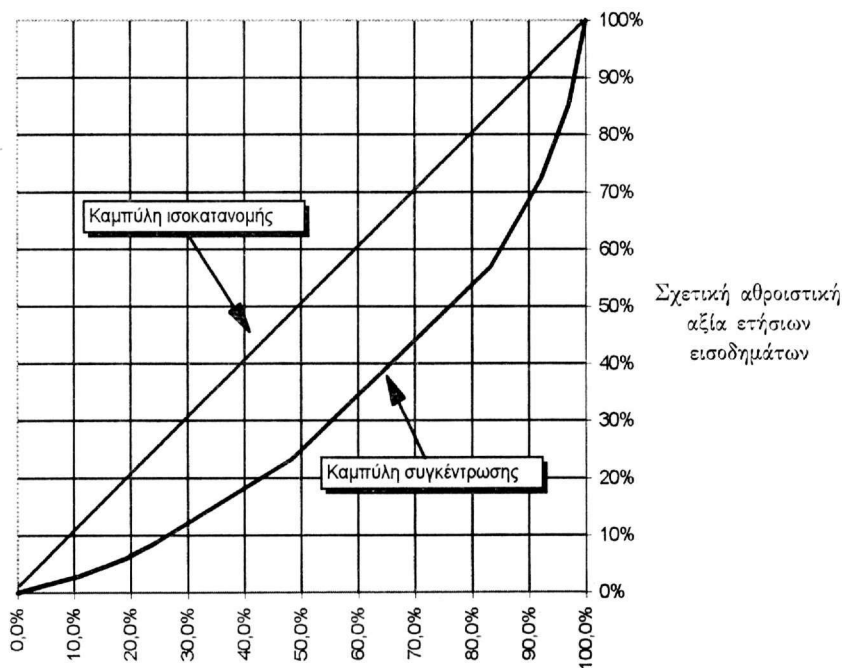
Τυπική απόκλιση από τον μέσο αριθμητικό: 1.573 δραχ.

Μέση διαφορά (Gini): 1.298 δραχ.

Πηγή: Κατάλογοι ενόρκων έτους 1860, βλ. Παράρτημα Πηγών.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Καμπύλη συγκέντρωσης ετήσιων εισοδημάτων
4.482 υποψήφιων ενόρκων το 1860 (Υποσύνολο E)

Σχετική αθροιστική συχνότητα εισοδημάτων
Δείκτης ανισοκατανομής ετήσιου εισοδήματος: 39%

Πηγή: Κατάλογοι ενόρκων έτους 1860, βλ. Παράρτημα Πηγών.

προς το αντίστοιχο ποσοστό που αναφέρθηκε παραπάνω για την ακίνητη περιουσία. Η ανισοκατανομή του ετήσιου εισοδήματος περιγράφεται επίσης ικανοποιητικά αν αναφερθεί ότι το 75% των 4.482 υποψήφιων ενόρκων κατείχε το 46,8% του αντίστοιχου συνολικού ετήσιου εισοδήματος, ενώ το υπόλοιπο 25% κατείχε το 53,20% του αντίστοιχου συνολικού ετήσιου εισοδήματος (Διάγραμμα 4).

Τέλος, οι γεωγραφικές διαφορές που εμφανίζει το μέσο ετήσιο εισόδημα των τριών κύριων επαγγελματικών κατηγοριών (κτηματίες, γεωργοί και έμποροι) είναι εξίσου αισθητές όσο και οι αντίστοιχες διαφορές που διαπιστώθηκαν παραπάνω για την αξία της ακίνητης περιουσίας (Πίνακας 9).

Ας σημειωθεί ότι στο πλαίσιο της προκειμένης εργασίας το ζήτημα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης εξετάζεται μόνο από την άποψη των οικονομι-

κών χαρακτηριστικών των υποψήφιων ενόρκων. Δηλαδή, η ανάλυση που επιχειρείται εδώ δεν διερευνά όλες τις εκδοχές του ζητήματος αυτού αλλά αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση με σκοπό να διατυπωθούν οι αρχικές υποθέσεις που είναι χρήσιμες για την επέκταση της έρευνας. Ειδικότερα, υποθέτω ότι η κατάταξη των υποψήφιων ενόρκων σε βασικές τάξεις²² ακίνητης περιουσίας και εισοδήματος σε συνδυασμό με τις κύριες επαγγελματικές κατηγορίες που διαπιστώθηκαν στα προηγούμενα, παρέχει τη δυνατότητα να προσδιοριστούν τα βασικά κοινωνικά στρώματα ιδιοκτητών και εισοδηματιών στα οποία εντάσσονταν το 1860 οι αιρέσιμοι πολίτες της χώρας.

Όπως έγινε και στα προηγούμενα, η ανάλυση που ακολουθεί αναπτύσσεται σε δύο στάδια: πρώτα αναλύονται τα δεδομένα της ακίνητης περιουσίας και στη συνέχεια τα δεδομένα του ετήσιου εισοδήματος.

Ο προσδιορισμός των κύριων τάξεων στις οποίες κατανέμεται η ακίνητη περιουσία των υποψήφιων ενόρκων είναι ένα από τα ευαίσθητα σημεία της ανάλυσης που επιχειρείται εδώ. Γιατί, όπως ανέφερα ήδη, υποθέτω πως οι τάξεις αυτές αντικατοπτρίζουν αντίστοιχα κοινωνικά στρώματα ιδιοκτητών. Συνεπώς τα συμπεράσματα που αφορούν την κοινωνική διαστρωμάτωση των υποψήφιων ενόρκων στηρίζονται ποσοτικά στις μεθοδολογικές επιλογές που γίνονται για τον προσδιορισμό των τάξεων της κατανομής της ακίνητης περιουσίας. Οι επιλογές αυτές αναφέρονται στη συνέχεια.

Καταρχήν ακολουθώ το σχήμα: κατώτερη, ενδιάμεση και ανώτερη τάξη αξίας της ακίνητης περιουσίας.

Για τον προσδιορισμό των ορίων της κατώτερης τάξης βασίζομαι στη λογική του μηχανισμού επιλογής των υποψήφιων ενόρκων. Όπως αναφέρθηκε ήδη, το αρχικό όριο κατώτερης αξίας ακίνητης περιουσίας —που ήταν δυνατό να κατέχει ένας υποψήφιος ένορκος— ορίστηκε το 1836 σε 5.000 δραχμές. Το 1837 το κατώτερο όριο μειώθηκε για τις φτωχές περιοχές σε 2.500 δρχ. και παράλληλα δόθηκε η δυνατότητα στους Δημάρχους να μην τηρούν ούτε αυτό το όριο όταν υπήρχε δυσκολία να βρεθούν οι κατάλληλοι υποψήφιοι, εξαιτίας των χαμηλών οικονομικών δυνατοτήτων που υπήρχαν σε πολύ φτωχές περιοχές της χώρας (βλ. εδώ, σ. 28). Συνεπώς όσοι υποψήφιοι ένορκοι συμπεριλαμβάνονταν στους καταλόγους, ενώ κατείχαν αξίες ακίνητης περιουσίας κατώτερες των 5.000 δραχμών, αποτελούσαν εξαίρεση που γινόταν μόνο για τις φτωχές περιοχές της χώρας. Έτσι θεωρώ ότι η κατώτερη τάξη ακίνητης περιουσίας συμπεριλαμβάνει αξίες που έχουν ως ανώτερο όριο τις 4.999 δραχμές. Ωστόσο με αυτή τη μεθοδολογική επιλογή η κατώτερη τάξη ακίνητης περιουσίας ταυτίζεται με τις φτωχές περιοχές της χώρας. Επομένως είναι δυνατό να

22. Στο πλαίσιο του άρθρου αυτού ο όρος τάξη χρησιμοποιείται με την τεχνική στατιστική έννοια (τάξη κατανομής δεδομένων) και όχι με την κοινωνιολογική του σημασία.

διατυπωθεί η αντίρρηση ότι η ανάλυση που ακολουθεί δεν αντιστοιχεί πλήρως προς τα δεδομένα των υποψήφιων ενόρκων, με την έννοια ότι η κατώτερη τάξη θα έπρεπε να συμπεριλάβει μεγαλύτερο αριθμό περιπτώσεων και συνεπώς το ανώτερο όριο της έπρεπε να οριστεί μεγαλύτερο των 4.999 δραχμών. Όμως όπως έχω ήδη αναφέρει, ο απώτερος στόχος της εργασίας δεν είναι η κοινωνική διαστρωμάτωση των υποψήφιων ενόρκων αλλά η αντίστοιχη διαστρωμάτωση του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Έτσι η επιλογή του ορίου των 4.999 δρχ. στηρίζεται στην άποψη ότι η ανάλυση των δεδομένων που αφορούν τους υποψήφιους ενόρκους πρέπει να είναι ανοικτή προς την κατεύθυνση της επέκτασης του συνόλου των δεδομένων με τη χρήση και άλλων πηγών που θα δώσουν τη δυνατότητα να ενσωματωθούν στην ανάλυση και οι πληροφορίες που αφορούν τη μεγάλη μάζα των μικροϊδιοκτητών της χώρας.

Όσον αφορά τώρα την ενδιάμεση τάξη ακίνητης περιουσίας, είναι προφανές ότι, σύμφωνα με την προηγούμενη λογική, το κατώτερο όριο της τοποθετείται στις 5.000 δραχμές. Στη συνέχεια, για τον προσδιορισμό του ανώτερου ορίου χρησιμοποιώ την κατανομή συχνοτήτων του Υποσυνόλου Δ (Διάγραμμα 1). Από την παρατήρηση της κατανομής αυτής προκύπτει ότι ο μεγαλύτερος αριθμός υποψήφιων ενόρκων (4.419 περιπτώσεις, 75% του Υποσυνόλου Δ) συγκεντρώνεται στο διάστημα αξιών ακίνητης περιουσίας 5.000-12.499 δρχ. Με βάση το στοιχείο αυτό τοποθετώ το ανώτερο όριο της ενδιάμεσης τάξης ακίνητης περιουσίας στις 12.499 δραχμές.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι τρεις βασικές τάξεις —στις οποίες κατανέμονται οι αξίες ακίνητης περιουσίας του Υποσυνόλου Δ— έχουν ως εξής: κατώτερη 500-4.999 δρχ., ενδιάμεση 5.000-12.499 δρχ. και ανώτερη τάξη 12.500-500.000 δραχμές.

Ένα συγκριτικό κριτήριο ελέγχου των τάξεων αυτών είναι και η αντιστοιχία τους σε έκταση γαιοκτησιών. Η αντιστοιχία αυτή με βάση τη μέση τιμή αγροτικής γης το 1860 έχει ως εξής: κατώτερη 10- <100 στρ., ενδιάμεση 100- <250 στρ. και ανώτερη τάξη 250-10.000 στρέμματα²³. Βέβαια η ακίνητη περιουσία των υποψήφιων ενόρκων δεν συγκροτούνταν μόνο από γαιοκτησίες. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε ήδη, το μεγαλύτερο ποσοστό των υποψήφιων ενόρκων του 1860 (49,45%) αποτελείται από κτηματίες και γεωργούς, γεγονός που επιτρέπει να χρησιμοποιηθεί η αξία της αγροτικής γης ως ένα από τα κύρια συγκριτικά κριτήρια κατάταξης των υποψήφιων ενόρκων²⁴.

23. Η μέση τιμή γης το 1860 υπολογιζόταν σε 52 δρχ./στρ. με εύρος τιμών 4-70 δρχ./στρ. (βλ. Γραφείο Δημοσίου Οικονομίας, *Στατιστική της Γεωργίας*, Αθήνα 1864, πίνακας 40, σ. 87). Με σκοπό να στρογγυλευτούν οι σχετικοί υπολογισμοί χρησιμοποιώ την προσέγγιση των 50 δρχ./στρ.

24. Η εμπειρική διερεύνηση της σύνθεσης και της διάρθρωσης της ατομικής ακίνητης περιουσίας κατά τη δεκαετία του 1850 δεν μπορεί να διενεργηθεί με βάση τις πληροφο-

Ο Πίνακας 6 εμφανίζει την κατανομή συχνοτήτων του Υποσυνόλου Δ κατά τις βασικές τάξεις αξίας της ακίνητης περιουσίας που αναφέρονται παραπάνω και κατά επάγγελμα.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 6, η ενδιάμεση τάξη αξίας της ακίνητης περιουσίας συγκεντρώνει το 75,16% του συνόλου των περιπτώσεων, ενώ η κατώτερη και η ανώτερη τάξη συγκεντρώνουν, αντίστοιχα, το 4,34% και το 20,50% του συνόλου των περιπτώσεων.

Ο μεγαλύτερος αριθμός των τριών κύριων επαγγελματιών (2.407 κτηματίες, 680 γεωργοί και 393 έμποροι, που αντιστοιχούν συνολικά στο 59,19% των περιπτώσεων του Υποσυνόλου Δ) βρίσκεται στην ενδιάμεση τάξη αξίας της ακίνητης περιουσίας. Η παρουσία όμως των ίδιων επαγγελματιών εντοπίζεται και στις άλλες δύο τάξεις, με τη διαφορά ότι τα ποσοστά των κτηματιών και των εμπόρων είναι πολύ μεγαλύτερα στην ανώτερη από ό,τι στην κατώτερη τάξη αξίας της ακίνητης περιουσίας, ενώ το ποσοστό των γεωργών στις δύο ακραίες τάξεις κυμαίνεται περίπου στα ίδια επίπεδα (Πίνακας 6).

Όσον αφορά την παρουσία των διαφόρων επαγγελματιών (εκτός των τριών επαγγελματιών που αναφέρονται παραπάνω), η παρουσία τους στα τρία στρώματα ιδιοκτητών είναι παρόμοια προς αυτήν των κτηματιών και των εμπόρων. Ωστόσο η σχετική βαρύτητά τους είναι μικρότερη καθώς στο πλαίσιο του Υποσυνόλου Δ υπάρχουν 1.291 περιπτώσεις που κατανέμονται σε 162 διαφορετικά επαγγέλματα, έναντι 3.267 κτηματιών και 529 εμπόρων (Πίνακας 6). Βέβαια δεν πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι στα διάφορα επαγγέλματα συγκαταλέγονται: βουλευτές, γεωρυσιαστές, καθηγητές, δικηγόροι και γιατροί. Στα επαγγέλματα αυτά —μαζί με τους κτηματίες και τους εμπόρους— βρίσκονταν συνήθως οι μεγάλοι εισοδηματίες και ιδιοκτήτες ακίνητης περιουσίας.

Από τα παραπάνω προκύπτουν οι εξής γενικές διαπιστώσεις:

ρίες που συμπεριλαμβάνουν οι κατάλογοι των υποψήφιων ενόρκων. Όπως έχω ήδη αναφέρει, οι πληροφορίες αυτές αφορούν τη συνολική αξία της ακίνητης περιουσίας του καθενός υποψήφιου ενόρκου χωρίς να αναφέρονται τα επιμέρους περιουσιακά στοιχεία. Η προσέγγιση του ζητήματος της διάρθρωσης της ατομικής ακίνητης περιουσίας απαιτεί έρευνα σε συμπληρωματικές πηγές. Ένα σώμα τέτοιων πηγών βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., στις αρχαικές σειρές που αναφέρονται στα διάφορα ενυπόθηκα δάνεια. Μια δειγματοληπτική προσέγγιση που πραγματοποιήσα στη σειρά των εξοφλημένων δανείων (27 περιπτώσεις των ετών 1859 και 1860) επιτρέπει να διατυπωθεί η υπόθεση ότι το 1860 η ακίνητη περιουσία ενός εύπορου πολίτη —ανεξάρτητα από το επάγγελμα που ασκούσε— ήταν δυνατό να αποτελείται από συνδυασμούς των εξής περιουσιακών στοιχείων: κατοικίες, αστική γη, ακίνητα για παραγωγικές χρήσεις (κυρίως ανεμόμυλοι και μαγαζιά), αγροτική γη, σταφιδάμπελοι και δενδροκαλλιέργειες. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., Χ. Δάνεια, ΙΓ' Εξοφλημένα δάνεια, [αποδελτιωμένα δεδομένα με αρ. δελτίων: 2166, 2194, 2205, 2226, 2301, 2423, 2389, 2392-394, 2397, 2399, 2402, 2410, 2412-413, 2418, 2429-431, 2435, 2437, 2439, 2445, 2449, 2481, 2488].

Ο μεγαλύτερος αριθμός των υποψήφίων ενόρκων συγκεντρωνόταν το 1860 σε ένα ενδιάμεσο στρώμα ιδιοκτητών ακίνητης περιουσίας που αποτελούνταν κυρίως από κτηματίες, εύπορους γεωργούς και εμπόρους. Επίσης υπήρχε και η παρουσία σχετικά αξιόλογου αριθμού διαφόρων άλλων επαγγελματιών, οι οποίοι όμως διασπείρονταν σε μεγάλο αριθμό επαγγελμαμάτων και έτσι δεν συνιστούσαν μια διακριτή επαγγελματική κατηγορία.

Παράλληλα προς το ενδιάμεσο στρώμα υπήρχε και η ισχυρή παρουσία του ανώτερου στρώματος ιδιοκτητών που αποτελούνταν κυρίως από κτηματίες, εμπόρους και διάφορους άλλους επαγγελματίες. Εδώ η παρουσία των εύπορων γεωργών ήταν σχετικά ελάχιστη.

Τέλος στο κατώτερο στρώμα ιδιοκτητών βρισκόταν μικρός αριθμός υποψήφίων ενόρκων που αποτελούνταν κυρίως από κτηματίες και γεωργούς, ενώ η παρουσία των εμπόρων και των διαφόρων άλλων επαγγελματιών ήταν σχετικά ελάχιστη.

Σε σχέση με τις προηγούμενες διαπιστώσεις ας μου επιτραπεί να υπενθυμίσω ότι, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το σύνολο των υποψήφίων ενόρκων του 1860 αντιστοιχούσε στο 2,62% του συνολικού ενεργού ανδρικού πληθυσμού του έτους 1861. Επομένως, ας είναι συνεχώς στο κέντρο της προσοχής του αναγνώστη ότι οι προσδιορισμοί —κατώτερο, ενδιάμεσο και ανώτερο στρώμα ιδιοκτητών— δεν αναφέρονται στο σύνολο των ιδιοκτητών ακίνητης περιουσίας που υπήρχαν το 1860 στη χώρα αλλά μόνο στους υποψήφιους ενόρκους. Έτσι η συνολική ποσοτική σχέση των τριών στρωμάτων ιδιοκτητών υποθέτω ότι θα βαρύνει ουσιαστικά προς την πλευρά του κατώτερου στρώματος, όταν θα είναι δυνατό να συμπεριληφθούν και πληροφορίες για τη μεγάλη μάζα των μικροϊδιοκτητών που κατείχαν αξίες ακίνητης περιουσίας κάτω του ορίου των 5.000 δραχμών²⁵. Όμως αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι τα δεδομένα που παρουσιάζονται εδώ περιγράφουν ικανοποιητικά τα ενδιάμεσα και ανώτερα στρώματα των ιδιοκτητών της χώρας.

Ας εξετάσουμε στη συνέχεια το ζήτημα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης από την πλευρά του ετήσιου εισοδήματος των υποψήφίων ενόρκων.

Για τον προσδιορισμό των κύριων τάξεων του ετήσιου εισοδήματος χρησιμοποιώ ανάλογη λογική προς αυτήν που αναπτύχθηκε ήδη σχετικά με τις τάξεις της ακίνητης περιουσίας (βλ. εδώ, σ. 41).

25. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η κατώτερη τάξη αξίας της ακίνητης περιουσίας συγκεντρώνει 255 περιπτώσεις (πίνακας 6). Ωστόσο οι περιπτώσεις αυτές δεν αποτελούν παρά μόνο ελάχιστο μέρος των μικροϊδιοκτητών της χώρας, το συνολικό μέγεθος των οποίων τεκμαίρεται από τη διαφορά που παρουσιάζει αφενός ο αριθμός των κτηματιών υποψήφίων ενόρκων από το συνολικό αριθμό των κτηματιών της χώρας και αφετέρου ο αριθμός των γεωργών υποψήφίων ενόρκων από το συνολικό αριθμό των γεωργών της χώρας, για τους οποίους θεωρώ ότι δεν μπορεί να υποθεθεί ότι ήταν στο σύνολό τους ακτήμονες (πίνακας 5).

Η κατώτερη τάξη εισοδήματος συμπεριλαμβάνει τιμές μικρότερες των 1.000 δραχμών. Το ποσό αυτό αποτελούσε σύμφωνα με τη σχετική νομοθεσία του 1836 το κατώτερο όριο ετήσιου εισοδήματος που ήταν δυνατό να κατέχει ένας υποψήφιος ένορκος. Όπως έγινε και με την ακίνητη περιουσία, το όριο αυτό μειώθηκε το 1837 στις 500 δρχ. ή και σε χαμηλότερα ακόμη επίπεδα (ανάλογα με την κρίση των τοπικών αρχών) για τις πολύ φτωχές περιοχές της χώρας. Με βάση τα στοιχεία αυτά τοποθετώ το ανώτερο όριο εισοδήματος της κατώτερης εισοδηματικής τάξης στις 999 δρχ.

Κατ' ακολουθία το κατώτερο όριο της ενδιάμεσης τάξης τοποθετείται στις 1.000 δρχ., ενώ το ανώτερο όριο της ίδιας τάξης προσδιορίζεται —ανάλογα με το διάστημα αξιών που εμφανίζονται οι μεγαλύτερες συχνότητες της κατανομής των ετήσιων εισοδημάτων του Υποσυνόλου Δ— στις 2.499 δραχμές (Διάγραμμα 3).

Σύμφωνα με τα προηγούμενα, οι τρεις βασικές τάξεις ετήσιου εισοδήματος έχουν ως εξής: κατώτερη 100-999 δρχ., ενδιάμεση 1.000-2.499 δρχ. και ανώτερη τάξη 2.500-20.000 δραχμές. Τα όρια των τάξεων αυτών αντιστοιχούν προς τα όρια που υποδεικνύουν οι πληροφορίες που διαθέτουμε σχετικά με τα αγροτικά εισοδήματα και τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων, των στρατιωτικών και των τραπεζικών υπαλλήλων της εποχής²⁶.

Ο Πίνακας 7 εμφανίζει την κατανομή συχνοτήτων του Υποσυνόλου Ε κατά τις βασικές τάξεις ετήσιου εισοδήματος που αναφέρονται παραπάνω και κατά επάγγελμα. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, το Υποσύνολο Ε κατανέμεται στις τρεις τάξεις ετήσιου εισοδήματος ως εξής: κατώτερη τάξη 24,97%, ενδιάμεση τάξη 58,86% και ανώτερη τάξη 16,18%. Όπως και στην περίπτωση της αντίστοιχης κατανομής της ακίνητης περιουσίας έτσι και εδώ το μεγαλύτερο ποσοστό βρίσκεται στην ενδιάμεση τάξη.

Όσον αφορά τώρα τα τρία κύρια επαγγέλματα, παρατηρείται ότι ο μεγα-

26. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Σ. Α. Σπηλιωτόκη το μέσο ετήσιο εισόδημα των γεωργών ανερχόταν το 1860 σε 389 δραχμές. Την ίδια χρονιά το αντίστοιχο εισόδημα των κτηματιών υπολογιζόταν σε 600 δρχ. αλλά υπήρχαν και κτηματίες που κέρδιζαν πάνω από 20.000 δραχμές (Γραφείο Δημοσίου Οικονομίας, Στατιστική... , ό.π., σ. κζ'). Το 1852 οι ετήσιες συντάξεις των στρατιωτικών είχαν ως εξής: αξιωματικοί ανώτερων βαθμών 2.400-3.600 δρχ., αξιωματικοί ενδιάμεσων βαθμών 1.200-1.920 δρχ., αξιωματικοί κατώτερων βαθμών 396-804 δρχ., υπαξιωματικοί και στρατιώτες 204-300 δρχ. (Ν. ΣΕ', 22.8.1852, «Περί των συντάξεων του στρατού ξηράς», Εφ. Κυβ., αρ. 34, 25.8.1852). Το 1860 οι μέσες ετήσιες αποδοχές των τραπεζικών υπαλλήλων είχαν ως εξής: διοίκηση 15.932 δρχ., ανώτεροι υπάλληλοι 6.066 δρχ., μέσοι υπάλληλοι 3.184 δρχ., κατώτεροι υπάλληλοι 1.463 δρχ. και βοηθητικό προσωπικό 859 δρχ. (Π. Πιζάνιας, Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1843). Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1985, σ. 236, 238). Επίσης το 1861 οι ετήσιες αποδοχές που εισέπρατταν οι βασικές κατηγορίες υπαλλήλων της κεντρικής υπηρεσίας των υπουργείων ήταν οι εξής: Υπουργός 9.600 δρχ., Τμηματάρχης Α' 4.800 δρχ., Γραφέας Α' 1.440 δρχ. και Κλητήρας Α' 840 δρχ. (βλ. στο ίδιο, σ. 99).

λύτερος αριθμός βρίσκεται στην ενδιάμεση τάξη ετήσιου εισοδήματος: 1.360 κτηματίες, 359 γεωργοί και 341 έμποροι (που αναλογούν συνολικά σε 45,96% του Υποσυνόλου Ε). Όμως η κατανομή των κτηματιών και γεωργών υποψήφιων ενόρκων —ως εισοδηματιών— στις δύο ακραίες τάξεις ετήσιων εισοδημάτων είναι αντίθετη προς αυτή που εμφανίζουν ως ιδιοκτήτες: το μεγαλύτερο ποσοστό κτηματιών και γεωργών —αμέσως μετά την ενδιάμεση τάξη— βρίσκεται στην κατώτερη και όχι στην ανώτερη τάξη ετήσιου εισοδήματος (Πίνακες 6 και 7). Αντίθετα, οι έμποροι ως εισοδηματίες εμφανίζουν παρόμοια κατανομή προς αυτήν που εμφανίζουν και ως ιδιοκτήτες ακίνητης περιουσίας: το μεγαλύτερο ποσοστό —μετά την ενδιάμεση τάξη— βρίσκεται στην ανώτερη τάξη εισοδήματος (Πίνακες 6 και 7).

Τέλος, οι υποψήφιοι ένορκοι των διαφόρων επαγγελματιών (εκτός κτηματιών, γεωργών και εμπόρων) βρίσκονται κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τους στην ενδιάμεση τάξη ετήσιου εισοδήματος. Αλλά το αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό —μετά την ενδιάμεση τάξη— βρίσκεται στην κατώτερη και όχι στην ανώτερη τάξη ετήσιου εισοδήματος. Δηλαδή, οι υποψήφιοι ένορκοι διαφόρων επαγγελματιών ακολουθούν ως εισοδηματίες παρόμοια κατανομή προς αυτήν των κτηματιών και γεωργών που, όπως αναφέρθηκε ήδη, είναι αντίθετη προς την αντίστοιχη κατανομή που παρουσιάζουν ως ιδιοκτήτες ακίνητης περιουσίας (Πίνακες 6 και 7).

Στο σημείο αυτό ας μου επιτραπεί να επισημάνω για άλλη μια φορά όσα προηγούμενα συμπεράσματα αφορούν μόνο τους υποψήφιους ενόρκους. Όπως τονίστηκε και στην ανάλυση της ακίνητης περιουσίας σχετικά με το κατώτερο στρώμα ιδιοκτητών, έτσι και εδώ το κατώτερο στρώμα εισοδηματιών συμπεριλαμβάνει πολύ μικρό αριθμό περιπτώσεων σε σχέση με το σύνολο των μικροεισοδηματιών της χώρας γιατί αφορά μόνο τις φτωχές περιοχές. Συνεπώς οι ποσοτικές αναλογίες μεταξύ των τριών εισοδηματικών τάξεων θα βαρύνουν προς τη μεριά της κατώτερης τάξης όταν σταθεί δυνατό να συμπεριληφθούν τα αντίστοιχα δεδομένα που αφορούν το σύνολο των πολιτών που διέθεταν χαμηλά εισοδήματα.

Σύμφωνα με όσα προηγήθηκαν, οι υποψήφιοι ένορκοι —ανεξάρτητα από το αν θα χρησιμοποιηθεί ως κριτήριο κατάταξης η αξία της ακίνητης περιουσίας ή το ετήσιο εισόδημα— φαίνεται ότι κατά το μεγαλύτερο ποσοστό συγκεντρώνονταν το 1860 σε ένα ενδιάμεσο στρώμα ιδιοκτητών και εισοδηματιών.

Όμως, παρά το γεγονός ότι υπάρχει η ουσιαστική ομοιότητα που αναφέρεται παραπάνω, μεταξύ της κατάταξης των υποψήφιων ενόρκων ως ιδιοκτητών και της ανάλογης κατάταξης ως εισοδηματιών εντοπίστηκε επίσης και μια ουσιαστική διαρθρωτική διαφορά. Η διαφορά αυτή βρίσκεται σε δύο σημεία: πρώτο, το σχετικό μέγεθος της ενδιάμεσης τάξης των ιδιοκτητών υποψήφιων ενόρκων είναι μεγαλύτερο από το αντίστοιχο μέγεθος της ενδιάμεσης τάξης των

εισοδηματιών υποψήφιων ενόρκων· δεύτερο, το σχετικό μέγεθος της κατώτερης τάξης των ιδιοκτητών υποψήφιων ενόρκων είναι κατά πολύ μικρότερο από το αντίστοιχο μέγεθος της κατώτερης τάξης των εισοδηματιών υποψήφιων ενόρκων (Πίνακες 6 και 7).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι υποψήφιοι ένορκοι ως ιδιοκτήτες ακίνητης περιουσίας συγκεντρώνονται κυρίως στην ενδιάμεση και ανώτερη τάξη, ενώ οι ίδιοι ως εισοδηματίες βρίσκονται κυρίως στην ενδιάμεση και στην κατώτερη τάξη. Αυτά δείχνουν ότι υπήρχαν αρκετοί υποψήφιοι ένορκοι που διέθεταν αναλογικά χαμηλότερα εισοδήματα σε σχέση με το ύψος της ακίνητης περιουσίας που κατείχαν. Η τελευταία παρατήρηση οδηγεί στην υπόθεση ότι η εκμετάλλευση της ακίνητης περιουσίας δεν σήμαινε πάντοτε και την απόκτηση ανάλογου εισοδήματος. Ωστόσο η διαπραγματεύση του ζητήματος αυτού ξεπερνάει τους στόχους του παρόντος άρθρου.

Ας συνοψίσουμε τώρα τις βασικές διαπιστώσεις που προκύπτουν από όσα εκτέθηκαν παραπάνω.

Οι υποψήφιοι ένορκοι της περιόδου 1849-1861 αποτελούσαν ένα τμήμα του ανδρικού πληθυσμού της χώρας στο οποίο συγκαταλέγονταν πρόσωπα που—λόγω επαγγέλματος, οικονομικής επιφάνειας ή κοινωνικής θέσης—θεωρούνταν ως ευπρόληπτα άτομα, που μπορούσαν να διατυπώνουν αδιάβλητη κρίση για τις προστριβές ή τα παραπτώματα των συμπολιτών τους. Εκτός από τους υποψήφιους ενόρκους των φτωχών περιοχών της χώρας, που επιλέγονταν κυρίως με κριτήρια κοινωνικής υπόληψης, οι υπόλοιποι (που αποτελούσαν και το μεγαλύτερο ποσοστό) ανήκαν στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Έτσι οι υποψήφιοι ένορκοι θεωρούνται εδώ ότι ταυτίζονται με τους αιρέσιμους πολίτες της χώρας.

Στο πλαίσιο αυτό οι αιρέσιμοι πολίτες δεν θεωρούνται ως μία ενιαία κοινωνική κατηγορία αλλά ως ένα τμήμα του πληθυσμού που παρουσιάζει συγκεκριμένη κοινωνική διαστρωμάτωση. Η κοινωνική διαστρωμάτωση των αιρέσιμων πολιτών μπορεί να θεωρηθεί ως υποσύνολο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της χώρας, με την έννοια ότι δεν περιέχει τα κοινωνικά στρώματα των ανδρών που έχουν χαμηλές οικονομικές δυνατότητες, καθώς επίσης και το σύνολο του γυναικείου πληθυσμού. Όμως η κοινωνική διαστρωμάτωση των αιρέσιμων πολιτών μπορεί να αποδώσει ορισμένα βασικά συμπεράσματα για τα ενδιάμεσα και ανώτερα στρώματα της χώρας. Στο πνεύμα αυτό οι πληροφορίες που περιέχονται στους καταλόγους των υποψήφιων ενόρκων χρησιμοποιούνται για επιμέρους προσεγγίσεις που επιτρέπουν συμπεράσματα για την κοινωνική διαστρωμάτωση (στο βαθμό που αυτή διαπιστώνεται διαμέσου οικονομικών χαρακτηριστικών) των αιρέσιμων πολιτών και την κατανομή τους στο γεωγραφικό χώρο του αρχικού ελληνικού κράτους.

Το πρώτο συμπέρασμα —που τεκμηριώνεται ποσοτικά από τη μελέτη— είναι ότι μεταξύ των αιρέσιμων πολιτών της χώρας υπήρχε, το 1860, αξιόλογη οικονομική ανισότητα. Το συμπέρασμα αυτό επιτρέπει την υπόθεση ότι εκτός από την οικονομική υπήρχε και αντίστοιχη κοινωνική ανισότητα²⁷.

Το δεύτερο συμπέρασμα της μελέτης αφορά την κοινωνική διαστρωμάτωση των πολιτών και συνδέεται με τα προηγούμενα, στο βαθμό που γίνεται αποδεκτό ότι η ποσοτική τεκμηρίωση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης αποτελεί τη βάση για την ειδικότερη διερεύνηση του ζητήματος των κοινωνικών ανισοτήτων. Από την ποσοτική ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των αιρέσιμων πολιτών της χώρας συγκεντρώνονταν τη δεκαετία του 1850 σε ένα ενδιάμεσο κοινωνικό στρώμα ιδιοκτητών και εισοδηματιών που αποτελούνταν στη μεγάλη πλειοψηφία τους από κτηματίες, εύπορους γεωργούς και εμπόρους και σε μικρότερο ποσοστό από διάφορα άλλα αστικά επαγγέλματα. Παράλληλα, υπήρχε και ένα, αρκετά μικρότερο σε αριθμό, ανώτερο κοινωνικό στρώμα, που κατείχε όμως ένα σημαντικό ποσοστό της ακίνητης περιουσίας και των εισοδημάτων της χώρας.

Με βάση τα προηγούμενα συμπεράσματα, η διερεύνηση του ζητήματος της ταξικής συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας, κατά την περίοδο 1830-1860, μπορεί να αναπτυχθεί καταρχήν σε δύο άξονες: αφενός στη διερεύνηση των κοινωνικών ανισοτήτων μεταξύ των χαμηλών, των μεσαίων και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που αναφέρονται παραπάνω και αφετέρου στη διερεύνηση της περιφερειακής διάστασης των ανισοτήτων αυτών.

Βέβαια η καλύτερη τεκμηρίωση και η χρονολογική προέκταση της έρευνας απαιτούν την πλήρη εκμετάλλευση του πληροφοριακού δυναμικού των κα-

27. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την παρατήρηση των γεγονότων της περιόδου 1862-1864: η πολιτική διαμάχη μεταξύ παραδοσιακών και φιλελεύθερων δυνάμεων, που παρατηρείται κατά τη διαδικασία αναδιάταξης του πολιτικού συστήματος της χώρας, παραπέμπει —εκτός των άλλων— και στην αναζήτηση κοινωνικών ανισοτήτων που είναι πιθανό ότι συνέβαλαν στην εξέλιξη της διαμάχης αυτής. Για την πολιτική διαμάχη μεταξύ παραδοσιακών και φιλελεύθερων την περίοδο 1862-1864 και ειδικότερα για την ανάπτυξη της στο εσωτερικό του αντιοθωνικού στρατοπέδου βλ. Α. Λιάκος, «Οι φιλελεύθεροι...», ό.π., σ. 11-15, 18, Γ. Χ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα...*, ό.π., σ. 104-119. Σε σχέση με την οπτική των δύο συγγραφέων που αναφέρονται εδώ, ας σημειωθούν τα εξής: ο Α. Λιάκος αποδίδει τη διαμόρφωση των δύο αντιμαχόμενων ρευμάτων κυρίως σε ιδεολογικούς παράγοντες· ο Γ. Χ. Σωτηρέλης, αν και γνωρίζει ότι η διαμάχη αυτή είχε και κοινωνικές βάσεις, εντούτοις αποδίδει πρωτεύοντα ρόλο στα πολιτικά αίτια που δημιούργησαν το αντιδυναστικό και αντι-απολυταρχικό ρεύμα. Ωστόσο θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η αναζήτηση των ειδικότερων κοινωνικών φαινομένων της πολιτικής διαμάχης που κατέληξε στην πολιτειακή αλλαγή του 1864, είναι πιθανό να εμπλουτίσει σημαντικά την προβληματική των δύο αυτών εργασιών με την ανάλυση της αλληλεπίδρασης των κοινωνικών ανισοτήτων με τους ιδεολογικούς και πολιτικούς παράγοντες που επέδρασαν στις εξελίξεις της περιόδου 1862-1864.

ταλόγων των υποψήφιων ενόρκων (για όλη την περίοδο 1849-1861) αλλά και τον εντοπισμό ή την εκμετάλλευση άλλων παρόμοιων ιστορικών πηγών που συμπεριλαμβάνουν συγκρίσιμα δεδομένα (όπως είναι, για παράδειγμα, οι εκλογικοί κατάλογοι των βουλευτικών, δημοτικών και επαρχιακών εκλογών, τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου που αφορούν τα παραχωρητήρια εθνικών γαιών ή φυτειών και τα αρχεία δανείων και καταθέσεων της Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος). Η διαμόρφωση ενός σώματος συγκρίσιμων πληροφοριών που θα είναι ονομαστικές και θα περιέχουν συγχρόνως και την αναφορά του τόπου κατοικίας, θα αποτελέσει την υποδομή για να επιχειρηθούν οι πολλαπλές προσεγγίσεις που απαιτούνται για να αναλυθεί το ζήτημα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των ελληνικών πληθυσμών, κατά την πρώτη περίοδο που συγκροτείται το ελληνικό κράτος (1830-1860), με όρους ιστορικής μεθοδολογίας που βασίζεται —εκτός από τη θεωρία— και στο τεκμηριωτικό δυναμικό των μεγάλων συνόλων ιστορικών δεδομένων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΗΓΩΝ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ ΕΝΟΡΚΩΝ (1849-1861)

Οι κατάλογοι των υποψήφιων ενόρκων της περιόδου 1849-1861 δημοσιεύονταν συνήθως το δεύτερο εξάμηνο κάθε χρόνου και αφορούσαν την επιλογή των ενόρκων του επόμενου έτους.

Στο πλαίσιο της προκείμενης εργασίας θεωρώ ως έτος αναφοράς των δεδομένων το έτος δημοσίευσης των καταλόγων (βλ. εδώ, σ. 32).

Δεδομένα έτους 1849

[Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων 1849-1850], *Εφ. Κυβ.*, Παράρτημα: 8.1.1849, 17.2.1849, 18.4.1849, 28.10.1849, 31.10.1849, 2.11.1849, 4.11.1849, 10.11.1849, 11.11.1849, 14.11.1849, 15.11.1849, 17.11.1849, 18.11.1849.

Δεδομένα έτους 1851

[Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων 1851], *Εφ. Κυβ.*, Παράρτημα: 12.10.1851, 17.10.1851, 22.10.1851, 30.10.1851, 2.11.1851, 5.11.1851, 16.11.1851, 20.11.1851.

Δεδομένα έτους 1852

[Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων 1852], *Εφ. Κυβ.*, Παράρτημα: 1.10.1852, 2.10.1852, 28.10.1852, 31.10.1852, 5.11.1852.

Δεδομένα έτους 1853

[Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων 1853], *Εφ. Κυβ.*, Παράρτημα: 3.8.1853, 18.8.1853, 8.9.1853, 15.9.1853, 20.9.1853, 28.9.1853, 30.9.1853, 1.10.1853, 7.10.1853, 19.10.1853.

Δεδομένα έτους 1854

[Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων 1855], *Εφ. Κυβ.*, Παράρτημα: 12.8.1854, 20.8.1854, 15.9.1854, 25.9.1854, 1.10.1854, 5.10.1854, 15.10.1854, 23.10.1854, 4.11.1854, 3.12.1854.

Δεδομένα έτους 1855

[Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων 1856], *Εφ. Κυβ.*, Παράρτημα: 10.9.1855.

Δεδομένα έτους 1856

[Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων 1857], *Εφ. Κυβ.*, Παράρτημα: 14.9.1856, 15.10.1856, 5.11.1856, 14.11.1856, 28.11.1856, 4.12.1856, 12.12.1856, 21.12.1856, 28.12.1856.

Δεδομένα έτους 1858

[Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων 1859], *Εφ. Κυβ.*, Παράρτημα, 1858.

Δεδομένα έτους 1860

[Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων 1861], *Εφ. Κυβ.*, Παράρτημα, 5.10.1860.

Δεδομένα έτους 1861

[Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων 1862], *Εφ. Κυβ.*, Παράρτημα, 23.10.1861.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Αριθμός υποψήφιων ενόρκων 1849-1861

Νομός	1849	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1858	1860	1861
	<i>Αριθμός υποψήφιων ενόρκων</i>									
Αττικής και Βοιωτίας	587	598	612	651	648	656	638	781	845	997
Ευβοίας	587	665	695	705	734	756	757	793	827	864
Φθιώτιδος και Φωκίδος	550	610	488	601	612	627	672	679	713	713
Ακαρνανίας και Αιτωλίας	123	732	—	730	517	761	768	842	813	811
Αργολίδος και Κορινθίας	575	607	—	628	650	598	645	676	724	778
Αχαΐας και Ήλιδος	707	800	877	913	973	841	848	865	946	1.031
Αρκαδίας	586	389	—	648	627	629	661	645	630	628
Μεσσηνίας	417	440	459	486	544	538	567	659	703	746
Λακωνίας	118	868	—	866	801	878	897	901	882	990
Κυκλάδων	—	1.136	1.236	1.309	1.155	1.285	1.278	1.214	1.254	1.384
Σύνολο χώρας	4.250	6.845	4.367	7.537	7.261	7.569	7.731	8.055	8.337	8.942

	<i>Αναλογία (%) αριθμού υποψήφιων ενόρκων προς τον πληθυσμό της χώρας</i>									
Αττικής και Βοιωτίας	0,66	0,68	0,70	0,69	0,68	0,69	0,65	—	—	0,86
Ευβοίας	0,90	1,02	1,06	1,07	1,10	1,11	1,10	—	—	1,19
Φθιώτιδος και Φωκίδος	0,68	0,75	0,60	0,68	0,68	0,72	0,73	—	—	0,70
Ακαρνανίας και Αιτωλίας	0,13	0,74	—	0,72	0,51	0,75	0,74	—	—	0,74
Αργολίδος και Κορινθίας	0,55	0,58	—	0,58	0,60	0,55	0,57	—	—	0,69
Αχαΐας και Ήλιδος	0,61	0,69	0,75	0,73	0,78	0,67	0,65	—	—	0,75
Αρκαδίας	0,50	0,33	—	0,52	0,50	0,50	0,52	—	—	0,55
Μεσσηνίας	0,43	0,45	0,46	0,49	0,54	0,53	0,56	—	—	0,64
Λακωνίας	0,14	0,99	—	1,00	0,91	0,99	0,99	—	—	1,03
Κυκλάδων	—	0,82	0,89	0,94	0,83	0,92	0,89	—	—	1,17
Σύνολο χώρας	0,43	0,69	0,44	0,73	0,70	0,73	0,72	—	—	0,82

Πηγές:

α') Αριθμός υποψήφιων ενόρκων: βλ. Παράρτημα Πηγών.

β') Πληθυσμός: Πίνακες απειριθμήσεων πληθυσμού που δημοσιεύτηκαν στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* την περίοδο 1850-1862 (*Εφ. Κυβ.*: αρ. 22, 5.8.1850, αρ. 37, 4.12.1851, αρ. 16, 29.4.1852, αρ. 15, 4.6.1853, αρ. 57, 31.12.1854, αρ. 33, 29.7.1855, αρ. 15, 27.4.1856, αρ. 53, 22.11.1858, αρ. 6, 7.2.1862).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Σύγκριση του αριθμού των υποψήφιων ενόρκων των ετών 1858, 1860 και 1861 προς τον ανδρικό πληθυσμό άνω των 25 ετών της απογραφής πληθυσμού 1861

Νομός	Ανδρικός πληθυσμός άνω των 25 ετών το 1861	Αριθμός υποψήφιων ενόρκων			Αναλογίες (%)		
		1858	1860	1861	2/1	3/1	4/1
	1	2	3	4			
Αττικής και Βοιωτίας	29.263	781	845	997	2,7	2,9	3,4
Ευβοίας	17.195	793	827	864	4,6	4,8	5,0
Φθιώτιδος και Φωκίδος	23.396	679	713	713	2,9	3,0	3,0
Ακαρνανίας και Αιτωλίας	24.180	842	813	811	3,5	3,4	3,4
Αργολίδος και Κορινθίας	26.426	676	724	778	2,6	2,7	2,9
Αχαΐας και Ήλιδος	30.697	865	946	1.031	2,8	3,1	3,4
Αρκαδίας	23.158	645	630	628	2,8	2,7	2,7
Μεσσηνίας	25.292	659	703	746	2,6	2,8	2,9
Λακωνίας	19.654	901	882	990	4,6	4,5	5,0
Κυκλάδων	28.949	1.214	1.254	1.384	4,2	4,3	4,8
Σύνολο χώρας	248.210	8.055	8.337	8.942	3,2	3,4	3,6

Πηγές:

α') Υποψήφιοι ενόρκοι 1858, 1860 και 1861: βλ. Παράρτημα Πηγών.

β') Ανδρικός πληθυσμός από 25 ετών και πάνω το 1861: Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861, Αθήνα 1862, σ. 2-3 (πίν. 1), 40-41 (πίν. 9).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κατανομή των δελτίων του έτους 1860 σε υποσύνολα ανάλογα με τις πληροφορίες για την αξία της ακίνητης περιουσίας και το ετήσιο εισόδημα των υποψήφιων ενόρκων

Υποσύνολα	Αριθμός δελτίων
Σύνολο δελτίων έτους 1860	8.337
Υποσύνολο Α: δελτία που παρέχουν πληροφορίες μόνο για την αξία της ακίνητης περιουσίας	3.855
Υποσύνολο Β: δελτία που παρέχουν πληροφορίες μόνο για την αξία του ετήσιου εισοδήματος	2.458
Υποσύνολο Γ: δελτία που παρέχουν πληροφορίες για την αξία της ακίνητης περιουσίας και του ετήσιου εισοδήματος	2.024
Το Υποσύνολο Γ κατανέμεται επιπλέον στα εξής υποσύνολα:	
Υποσύνολο Γ1: 647 δελτία διαφόρων επαγγελματιών εκτός γεωργών και κτηματιών	
Υποσύνολο Γ2: 323 δελτία γεωργών	
Υποσύνολο Γ3: 1.054 δελτία κτηματιών	
Υποσύνολο Δ: τομή των Υποσυνόλων Α και Γ ως προς την παροχή πληροφοριών για την αξία της ακίνητης περιουσίας	5.879
Υποσύνολο Ε: τομή των Υποσυνόλων Α και Γ ως προς την παροχή πληροφοριών για το ετήσιο εισόδημα	4.482

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Κατανομή συγγροτήτων υποψήφιων ενόρκων έτους 1860
κατά επάγγελμα και Νομό

Επάγγελμα	Αριθμός υποψήφιων ενόρκων κατά Νομό ^(α)										Σύνολο χώρας	Αναλο- για επί συνόλου χώρας (%)	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10			
Αγωγάτης											1	1	0,01
Αλευροπώλης	1											1	0,01
Αλιεύς				1								1	0,01
Αμπατζής ¹					2		6					8	0,10
Αμπελουργός	1											1	0,01
Ανθρακοπώλης											1	1	0,01
Αξ/κός (αντιμυρίαρχος)										1		1	0,01
Αξ/κός (αντισυνταγματάρχης)	1	2	2									5	0,06
Αξ/κός (απόστρατος)					6							6	0,07
Αξ/κός (δεν αναφέρεται βαθμός)	2	1	20	12	2	1	2	3	4	3		50	0,60
Αξ/κός (λοχαγός)				1								1	0,01
Αξ/κός (μοίραρχος)		1										1	0,01
Αξ/κός (συνταγματάρχης)			1	1								2	0,02
Αξ/κός (ταγματάρχης)				1								1	0,01
Αξ/κός (υποστράτηγος)				1	1							2	0,02
Αξ/κός (Φάλαγγας)			2									2	0,02
Αρτοποιός	3	2	1		1						4	11	0,13
Αρχιναυπηγός	1											1	0,01
Αυλικός αρχιτρίκλιнос	1											1	0,01
Βαμβακάς							1					1	0,01
Βαρελοποιός											5	5	0,06
Βαφεύς		1		1		1		2			4	9	0,11
Βιβλιοπώλης					1	1					1	3	0,04
Βουλευτής	1		2		2	5		4	2	1		17	0,20
Βυρσοδέψης	1		2	3		2		1	2	2		13	0,16
Γερουσιαστής	3	1	1		1		1				1	8	0,10
Γεωμέτρης					1							1	0,01
Γεωργοκτηματίας	6	56		18	7	1					5	93	1,12
Γεωργοποιμήν		4					2					6	0,07
Γεωργός	238	62	185	88	84	26	60	18	51	77	889	10,66	
Γούναρης ²					2							2	0,02
Γραμματέας			1				2			1		4	0,05
Γραμματέας ταμείου						1						1	0,01
Γραφάς							1					1	0,01
Γυμνασιάρχης							1					1	0,01
Δασάρχης							1					1	0,01

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 (συνέχεια)

Επάγγελμα	Αριθμός υποψηφίων ενόρκων κατά Νομό ^(ω)										Σύνολο χώρας	Αναλογία επί συνόλου χώρας (%)	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10			
Δασονόμος						1						1	0,01
Δήμαρχος			1	1	1	2		1				6	0,07
Δημοδιδάσκαλος ³			1	1				5	1		3	11	0,13
Δημοσιογράφος	2											2	0,02
Δημοτικός γραμματέας	1		3			1		1				6	0,07
Δημοτικός εισπράκτορας					2	1	2	5				10	0,12
Δημοτικός σύμβουλος				1	5	5	6					17	0,20
Δ/ντής Εθνικής Τραπέζης	1											1	0,01
Δ/ντής Πολυτεχνείου	1											1	0,01
Διδάσκαλος	1	1		2		5			1	8	18	0,22	
Δικαστικός κλητήρας							2		5			7	0,08
Δικηγόρος	22	10	10	9	15	24	17	7	6	14	134	1,61	
Διφθερουργός ⁴										1	1	1	0,01
Ειδικός Πάρεδρος						1			22			23	0,28
Ειρηνοδίκης		1				1	1		1	1		5	0,06
Ειρηνοδίκης πάρεδρος			1									1	0,01
Εισπράκτωρ						1						1	0,01
Ελληνοδιδάσκαλος	2	2				3	2	1		3	13	0,16	
Εμπορογραμματέας						1				1		2	0,02
Εμποροενοικιαστής		6										6	0,07
Εμποροιδιοκτήτης		2										2	0,02
Εμποροκτηματίας	10	14		10		2		13	3	43	95	1,14	
Εμπορομεσίτης										1		1	0,01
Εμποροπλοίαρχος		12			2							14	0,17
Έμπορος	70	84	71	68	99	216	47	47	36	209	947	11,36	
Εμποροϋπάλληλος										1		1	0,01
Επαρχιακός σύμβουλος		1			1							2	0,02
Επιθεωρητής υγειονομικού				1								1	0,01
Ζαχαροπλάστης	1					3				1		5	0,06
Ζωγράφος	1					2						3	0,04
Ζωέμπορος			1									1	0,01
Ιατρός	18	2	4	1	4	9	3	7	7	10	65	0,78	
Ιατροχειρουργός						1				2		3	0,04
Ιδιοκτήτης	20	26	76		1		32				155	1,86	
Ιδιώτης	3	3			3		1					10	0,12
Ιχθυοπώλης						1						1	0,01
Καζάτζης ⁵								1				1	0,01
Καθηγητής	19		1			4	1					25	0,30
Καπνοπώλης	1		2	7	1	4						15	0,18
Καποτάς		2		1						1		4	0,05
Καφεπώλης	2	1	4	3		1		2		9	22	0,26	

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 (συνέχεια)

Επάγγελμα	Αριθμός υποψήφιων ενόρκων κατά Νομό ^(α)										Σύνολο χώρας	Αναλογία επί συνόλου χώρας (%)
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
Καφετζής	1										1	0,01
Κήρυκας	1										1	0,01
Κλητήρας			2						1		3	0,04
Κουρέας		1						1		2	4	0,05
Κρεοπώλης	1	1	1	2		1				2	8	0,10
Κτηματέμπορος		8									8	0,10
Κτηματίας	327	426	259	481	397	535	358	560	680	641	4.664	55,94
Κτηματίας-Δικηγόρος	2										2	0,02
Κτηματίας-Ζαχαροπλάστης	1										1	0,01
Κτηματίας-Καθηγητής	1										1	0,01
Κτηματίας-Κεφαλαιούχος	1										1	0,01
Κτηματίας-Ευλουργός	1										1	0,01
Κτηματίας-Παντοπώλης	3										3	0,04
Κτηματίας-Σκυτοτόμος	5										5	0,06
Κτηματοπολιάρχος		7									7	0,08
Κτηνοτρόφος	1										1	0,01
Κτίστης						1	1			1	3	0,04
Κυβερνήτης (πλοηγός)		1									1	0,01
Λαχανοπώλης										1	1	0,01
Λεπτοουργός				2	1						3	0,04
Λιανοπώλης								3			3	0,04
Μάγειρας										1	1	0,01
Μακαρονάς										1	1	0,01
Μανεστράς						3					3	0,04
Μαραγκός						1					1	0,01
Μεσίτης										10	10	0,12
Μεταξουργός	3									2	5	0,06
Μεταπράτης		2						7		8	17	0,20
Μουσικός					1					2	3	0,04
Μυλωνάς				1						4	5	0,06
Ναυπηγός										7	7	0,08
Ναυτικός	1	13		1	2					31	48	0,58
Ξενοδόχος	7		2	2		3				1	15	0,18
Ξυλέμπορος	3									7	10	0,12
Ξυλουργός	1				1					4	6	0,07
Οικονομικός έφορος					1						1	0,01
Οινέμπορος										1	1	0,01
Οινοπώλης	3	1		7						12	23	0,28
Οπλοποιός		2									2	0,02
Οψοπώλης										13	13	0,16
Παντοπώλης	1		11	6	9	8	17	3			55	0,66

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 (συνέχεια)

Επάγγελμα	Αριθμός υποψήφιων ενόρκων κατά Νομό ^(α)										Σύνολο χώρας	Αναλο- γία επί συνόλου χώρας (%)
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
Παπλωματάς					1						1	0,01
Ποιμήν	6	10	5	2	1		3		11		38	0,46
Πρόεδρος Ελεγκτικού Συνεδρίου	1										1	0,01
Ρακοπώλης			1			4					5	0,06
Ραπτέμπορος				2							2	0,02
Ράπττης	1	2		5	3	4	2		1	7	25	0,30
Σανδαλοποιός			1	1		3	1		2	3	11	0,13
Σαπωνοποιός			1							1	2	0,02
Σαράτσης ⁶			1			1	1				3	0,04
Σιδηρουργός										3	3	0,04
Σιτέμπορος		1								1	2	0,02
Σιτομέτρης										1	1	0,01
Σκαλτσάς ⁷						7					7	0,08
Σκυτοτόμος ⁸				1						2	3	0,04
Σταμπαδώρος						1				1	2	0,02
Στρατιωτικός (απόστρατος)					14						14	0,17
Στρατιωτικός (εν ενεργεία)	4	13	6	19	6	4	5		1		58	0,70
Στρατιωτικός (φαλαγγίτης)				3		8	14				25	0,30
Συμβολαιογράφος	3	2	2	3	2	7				6	25	0,30
Συρμακίτζης ⁹							1				1	0,01
Σχοινοπλέκτης						4					4	0,05
Σχολάρχης						1	2				3	0,04
Ταβερνιάρης					1						1	0,01
Ταινιοπλέκτης							2				2	0,02
Ταμβακοπώλης						1			1		2	0,02
Ταμίας						1					1	0,01
Τέκτων	3	1								2	6	0,07
Τελώνης					1						1	0,01
Τενεκοποιός				1							1	0,01
Τοκιστής										3	3	0,04
Τραπεζίτης	6									1	7	0,08
Τραπεζίτης-ιδιοκτήτης	1										1	0,01
Τυπογράφος						1				5	6	0,07
Τυροποιός				1							1	0,01
Υγειονόμος			2								2	0,02
Υπάλληλος	12	1	4	9	4	2	1	17	1	19	70	0,84
Υπαξ/κός (ενωμοτάρχης)									1		1	0,01
Υπαξ/κός (πρωρεύς)										2	2	0,02
Υπογραμματέας						1	1				2	0,02

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 (συνέχεια)

Επάγγελμα	Αριθμός υποψήφιων ενόρκων κατά Νομό ^(α)										Σύνολο χώρας	Αναλο- γία επί συνόλου χώρας (%)	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10			
Υποδηματοποιός											1	1	0,01
Υποπρόξενος											1	1	0,01
Φαναράς						2						2	0,02
Φανοποιός						1					1	2	0,02
Φαρμακοποιός	9	3	2	2	2	5	5	4	2	1	35	0,42	
Φλεβοτόμος				1							1	1	0,01
Χαλκείς										2	2	0,02	
Χειρούργος					1			1			2	0,02	
Χρυσοχόος	1	1		2	1	2	1				8	0,10	
Χρωματοποιός										3	3	0,04	
Χωρίς ένδειξη επαγγέλματος	1	8	3	15	1	3	11		38	3	83	1,00	
Σύνολο κατά Νομό	845	827	713	813	724	946	630	703	882	1.254	8.337	100,00	

(α) Κωδικοί αριθμοί Νομών: 1 Αττικής και Βοιωτίας, 2 Ευβοίας, 3 Φθιώτιδος και Φωκίδος, 4 Ακαρνανίας και Λιτωλίας, 5 Αργολίδος και Κορινθίας, 6 Αχαΐας και Ήλιδος, 7 Αρκαδίας, 8 Μεσσηνίας, 9 Λακωνίας, 10 Κυκλάδων.

- 1 Ράφτης ρούχων από αμπά (σκληρό μάλλινο ύφασμα).
- 2 Γουναράς που κατεργάζεται ή εμπορεύεται γούνες.
- 3 Βλ. και παρακάτω Διδάσκαλος και Ελληνοδιδάσκαλος.
- 4 Τεχνίτης κατεργασίας δερμάτων.
- 5 Μεταξουργός ή μεταξέμπορος.
- 6 Σελοποιός.
- 7 Κατασκευαστής περινημίδων για φουστανελοφόρους.
- 8 Κατασκευαστής δερμάτινων ειδών (παπούτσια κτλ.).
- 9 Τεχνίτης που κεντούσε υφάσματα ή ενδυμασίες με χρυσό ή αργυρό σύρμα.

Πηγή: Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων έτους 1860, βλ. Παράρτημα Πηγών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

*Σύγκριση επαγγελμάτων των υποψήφιων ενόρκων 1860
προς τα επαγγέλματα της απογραφής πληθυσμού 1861*

Επάγγελμα	Αριθμός υποψήφιων ενόρκων 1860	Αριθμός απογραφής 1861 ^α	Αναλογία 1 προς 2 (%)
	1	2	
Αγωγιάτες	1	2.307	0,04
Γεωργοί	988	147.507	0,67
Δάσκαλοι και καθηγητές	69	1.176	5,87
Δημοσιογράφοι	2	68	2,94
Δημόσιοι υπάλληλοι	55	3.553	1,55
Δημοτικοί υπάλληλοι	16	5.199	0,31
Δικηγόροι	136	334	40,72
Έμποροι	947	10.245	9,24
Ιατροί	71	398	17,84
Καλλιτέχνες	6	1.346	0,45
Κτηματίες	4.664	16.122	28,93
Ναυτικοί (βασιλικού ναυτικού)	2	510	0,39
Ναυτικοί (εμπορικού ναυτικού)	165	15.595	1,06
Ποιμένες	39	38.953	0,10
Στρατιωτικοί	169	9.995	1,69
Τεχνίτες ^β	199	32.799	0,61
Φαρμακοποιοί	35	161	21,74
Εργάτες	—	19.592	—
Υπηρέτες	—	12.651	—
Διάφορα επαγγέλματα υποψήφιων ενόρκων ^γ	773	—	—
Σύνολο	8.337	318.511	2,62

(α) Στον αριθμό των επαγγελμάτων που παρατίθενται εδώ δεν συμπεριλαμβάνονται τα εξής επαγγέλματα που αναφέρονται στην απογραφή 1861: 7.724 υπηρέτριες, 5.102 κληρικοί και 832 μάιες.

1 Ο αριθμός των τεχνιτών υποψήφιων ενόρκων συγκρίνεται προς τον αριθμό των βιομηχάνων της απογραφής 1861.

2 Συμπεριλαμβάνονται ορισμένα επαγγέλματα που αναφέρονται στους καταλόγους των υποψήφιων ενόρκων αλλά δεν είναι δυνατό να συγκριθούν με τις γενικές κατηγορίες επαγγελμάτων που χρησιμοποιούνται στην απογραφή του 1861.

Πηγές:

α') Επαγγέλματα υποψήφιων ενόρκων 1860: βλ. Πίνακας 4.

β') Επαγγέλματα απογραφής 1861: βλ. *Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, Αθήνα 1862, σ. 62-63 (πίν. 12).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Κατανομή συχνοτήτων 5.879 υποψήφιων ενόρκων (Υποσύνολο Δ)
κατά τάξεις ακίνητης περιουσίας και επάγγελμα το 1860

Επαγγέλματα	Τάξεις αξίας ακίνητης περιουσίας (δρχ.)					
	500-1.999		5.000-12.499		12.500-500.000	
	Συχνότητα	Σχετική συχνότητα (% επί του 5.879)	Συχνότητα	Σχετική συχνότητα (% επί του 5.879)	Συχνότητα	Σχετική συχνότητα (% επί του 5.879)
Κτηματίες	125	2,13	2.407	40,94	735	12,50
Γεωργοί	67	1,14	680	11,57	45	0,77
Έμποροι	26	0,44	393	6,68	110	1,87
Διάφορα επαγγέλματα	37	0,63	939	15,97	315	5,36
Σύνολο	255	4,34	4.419	75,16	1.205	20,50

Πηγή: Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων έτους 1860, βλ. Παράρτημα Πηγών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Κατανομή συχνοτήτων 4.482 υποψήφιων ενόρκων (Υποσύνολο Ε)
κατά τάξεις ετήσιου εισοδήματος και επάγγελμα το 1860

Επαγγέλματα	Τάξεις ετήσιου εισοδήματος (δρχ.)					
	100-999		1.000-2.499		2.500-20.000	
	Συχνότητα	Σχετική συχνότητα (% επί του 4.482)	Συχνότητα	Σχετική συχνότητα (% επί του 4.482)	Συχνότητα	Σχετική συχνότητα (% επί του 4.482)
Κτηματίες	745	16,62	1.360	30,34	346	7,72
Γεωργοί	142	3,17	359	8,01	18	0,40
Έμποροι	50	1,12	341	7,61	203	4,53
Διάφορα επαγγέλματα	182	4,06	578	12,90	158	3,53
Σύνολο	1.119	24,97	2.638	58,86	725	16,18

Πηγή: Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων έτους 1860, βλ. Παράρτημα Πηγών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

*Μέση αξία της ακίνητης περιουσίας 4.491 υποψήφιων ενόρκων
(κτηματιών, γεωργών και εμπόρων) κατά επάγγελμα και Νομό το 1860*

Νομός	Κτηματίες		Γεωργοί		Έμποροι	
	Μέση αξία ακίνητης περιουσίας (δρχ.)	Πλήθος τιμών	Μέση αξία ακίνητης περιουσίας (δρχ.)	Πλήθος τιμών	Μέση αξία ακίνητης περιουσίας (δρχ.)	Πλήθος τιμών
Αττικής και Βοιωτίας	18.633	327	7.868	218	18.957	70
Ευβοίας	9.151	418	6.352	62	8.027	75
Φθιώτιδος και Φωκίδος	8.294	238	5.151	113	6.492	59
Ακαρνανίας και Αιτωλίας	9.265	442	6.996	82	8.158	59
Αργολίδος και Κορινθίας	9.703	344	7.462	67	9.156	45
Αχαΐας και Ήλιδος ¹	—	—	—	—	—	—
Αρκαδίας	8.833	330	7.210	60	11.048	42
Μεσσηνίας	10.364	368	4.300	10	9.770	28
Λακωνίας	9.890	159	9.333	6	9.867	15
Κυκλάδων	13.163	641	7.013	77	12.278	136
Σύνολο χώρας	11.039	3.267	6.959	695	10.893	529

1 Οι κατάλογοι των υποψήφιων ενόρκων του 1860 δεν αναφέρουν αξία ακίνητης περιουσίας για το Νομό Αχαΐας και Ήλιδος.

Πηγή: Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων 1860, βλ. Παράρτημα Πηγών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

*Μέση αξία του ετήσιου εισοδήματος 3.495 υποψήφιων ενόρκων
(κτηματιών, γεωργών και εμπόρων) κατά επάγγελμα και Νομό το 1860*

Νομός	Κτηματίες		Γεωργοί		Έμποροι	
	Μέση αξία ετήσιου εισοδήματος (δρχ.)	Πλήθος τιμών	Μέση αξία ετήσιου εισοδήματος (δρχ.)	Πλήθος τιμών	Μέση αξία ετήσιου εισοδήματος (δρχ.)	Πλήθος τιμών
Αττικής και Βοιωτίας	1.668	153	1.176	127	1.639	31
Ευβοίας	919	365	852	59	1.436	68
Φθιώτιδος και Φωκίδος	1.407	27	1.124	90	1.231	13
Ακαρνανίας και Αιτωλίας	1.352	125	922	9	1.521	11
Αργολίδος και Κορινθίας	2.159	245	1.356	71	2.251	81
Αχαΐας και Ήλιδος	2.366	535	931	26	2.748	216
Αρκαδίας	1.153	148	667	3	744	11
Μεσσηνίας	1.619	256	1.168	14	2.021	19
Λακωνίας	1.137	573	910	51	1.297	21
Κυκλάδων	833	24	—	—	2.836	123
Σύνολο χώρας	1.571	2.451	1.098	450	2.322	594

Πηγή: Κατάλογοι υποψήφιων ενόρκων 1860, βλ. Παράρτημα Πηγών.